

kleioe

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

34e jaargang nr. 4 mei

1993

ХЕЛЬСИНКСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ

met een gesprek over het
CE 'Duitsland', artikelen over
militaire geschiedenis, Judith Leyster,
de Holocaust in ogen van revisionisten en
Bronnenkatern 2

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting
in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
voorzitter (externe contacten,
examenbureau/CEVO, vrouwen-
geschiedenis),
Louise Henriëttestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872/38 53 669.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter (contacten met
historische verenigingen,
congressen, didactische activitei-
ten), Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, 1e secre-
taris (externe correspondentie,
VO, publiciteit), Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, 2e secretaris
(interne contacten, notulen,
Hoger Onderwijs), Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, penningmeester
(financiën, ledenwerving), Jozef
Israëlsstraat 58, 6521 MZ
Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten,
Atlantische Onderwijscommissie,
studiereizen),
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448 - 16 86.

M. Otten (volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs, informatise-
ring, ledenwerving), Deventer-
weg 60, 7203 AM Zutphen.
Tel. 05750 - 42 160 (privé),
05700 - 70825 (werk).

L.M.I.V. Nolet, Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen.
Tel. 080 - 550749

VGN-fax: 070 - 38 53 669

U kunt zich opgeven als lid van
de VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK
Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie
van leraren u behoort en op
welk schooltype u werkzaam
bent.

Voor 1993 bedragen de
contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger
f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10
f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn) en studenten
f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in
aanmerking komen voor een
korting. Hiertoe moet u jaarlijks
voor 1 december een verzoek
indienen bij de penningmeester
met vermelding van het aantal
lesuren, de school en de catego-
rie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580

J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.

I.D. Verkuil, Hilversum
H.J.C. Termeer, Nijmegen.

R.P. Slotboom, Utrecht.

J.L.G. van Oudheusden,
Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-
Stoopman, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-
leden kunnen zich abonneren,
maar reglementair komen alleen
diegenen in aanmerking voor
een abonnement zonder
lidmaatschap, die niet werkzaam
zijn als docent. Over uitzonde-
ringen beslist het bestuur.

Voor 1993 kost een abonnement:
Nederland en België f 90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto
luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter
in het blad. U kunt bestellen
door het betreffende bedrag
over te maken op Postbanknum-
mer 12 87 01 t.n.v. Penningmees-
ter VGN te Den Haag. Wilt u op
het girobiljet aangeven om
welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd
worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich
wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

DE JAREN VIJFTIG VAN DE EEN ZIJN DIE VAN DE ANDER NIET ...

VERTROUWDE PATRONEN, NIEUWE DROMEN

Vertrouwde
patronen,
nieuwe dromen

Nederland naar
een modern
industriële
samenleving
1948-1973

Samenstelling
en redactie
Hélène Vossen
Marjan Schwegman
Peter Wester

de bundel artikelen en bronnen bij het CE-
onderwerp 'Nederland naar een modern-
industriële samenleving 1948-1973'
samenstelling en redactie Hélène Vossen,
Marjan Schwegman en Peter Wester

De leden van de stofomschrijvings-
commissie hebben als achtergrond-
informatie bij het CE-onderwerp van 1993
en 1994 over Nederland een geïllustreerde
bundel samengesteld over de aspecten van
de jaren vijftig en zestig die in het examen
aan de orde komen. In de vier eerste
artikelen worden de relevante politieke,

sociale en economische ontwikkelingen in de periode geschetst.

Door middel van illustraties is geprobeerd iets van de tijd te laten zien.

Deze derde bundel bij
examenonderwerpen is te
bestellen door f40,- (prijs
inclusief porto) over te
maken op postgiro 128701
t.n.v. Penningmeester VGN
in Den Haag. Tijdens de
WIEG-bijeenkomsten is de
bundel verkrijgbaar voor
f35,-.

Wanneer u in 1994
betrokken bent bij het
examen onmisbaar!

In dit nummer:

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de *Kleiokrante* (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

4 Dik Verkuil - 'Ik wilde dat mijn studenten dit snapten'
Gesprek van de *Kleio*-redacteurs Jan van Oudheusden en Dik Verkuil met Joke Rijken, Friso Wielenga en Peter Wester, leden van de commissie die de stofomschrijving voor het CE-onderwerp in 1994 en 1995 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871 - 1990' maakten.

9 Evert Janssen Perio - De stofomschrijving Duitsland
'Een geschiedbeschouwing en presentatie waarmee een gewezen frik niets kan beginnen ...'
Hoe anders stelt de auteur zich het onderwijs over Duitsland in de laatste honderdtwintig jaar voor!

12 Martijn van Hennik - De ontkenning van het verleden. Het revisionisme en de jodenvervolgung
De ontkenners van de jodenvervolgung stellen zich op als wetenschappers. Met op her eerste oog betrouwbare bronnen relativeren zij de moord op miljoenen. Negeer ze niet, pleit auteur Martijn van Hennik, ga in op hun argumenten en bestrijdt ze zoveel mogelijk.

16 Ben Schoenmaker - Exercities in de studeerkamer. De militaire geschiedschrijving in Nederland
Hoe de functie en daarmee de inhoud van de militaire geschiedschrijving de laatste eeuw is veranderd wordt duidelijk in dit artikel. Van het aankweken van nationalisme en vaderlandsliefde tot 'war and society' - benadering.

22 De Koude Oorlog in beeld
Bart Engbers leidt het tweede bronnenkatern in.

23 Marianne Zewald en Janneke Riksen - Judith Leyster: schilderes in een mannenwereld
Recent onderzoek heeft interessante gegevens over de 17e eeuwse schilderes Judith Leyster opgeleverd. Wie was zij, deze meesterschilder in het Haarlemse Sint Lukasgilde, en waarom is zij zolang vergeten geweest? De verschillen tussen de 'grote' kunst en genreschilders.

27 Wim Rongen bespreekt het boek van de maand
Als 'reader' bij het CE-onderwerp 'Duitsland' zou *Duitsland en de democratie 1871 - 1990* onder redactie van Jürgen C. Hess en Friso Wielenga goede diensten kunnen bewijzen.

En verder

31 In 't kort en recensies

38 *Kleiokrante*

Dit nummer bevat *Bronnenkatern 2* door Jeroen Onderwater en Noor Schade 'De oorlog die nooit uitbarste'. Visies op het wereldgebeuren tijdens de Koude Oorlog.

"Ik wilde dat mijn studenten dit snapten"

Dik Verkuil

Nooit eerder was de stofomschrijving voor het eindexamen zo omvangrijk als deze keer. Daarom leidde de publicatie ervan vanuit de mavo/lbo-hoek al direct tot scherpe kritiek.

In dit nummer drukken we een gesprek af dat de Kleio-redacteuren Jan van Oudheusden en Dik Verkuil hadden met drie leden van de commissie die de stofomschrijving maakte: Joke Rijken, Peter Wester en Friso Wielenga. Jan van Oudheusden (JvO) en Dik Verkuil (DV) zijn gebruikers van de stofomschrijving; de eerste als leraar havo/vwo, de tweede als auteur van een eindexamenkatern. Joke Rijken (JR) zat in de commissie als vakdidactica, Peter Wester (PW) als havo/vwo-docent en Friso Wielenga (FW), die zich later bij het gesprek voegde, als vakwetenschapper.

DV: Waarom ligt de nadruk bij jullie op structuren en komen in de stofomschrijving nauwelijks personen en gebeurtenissen voor?

JR: Dat is ten eerste een gevolg van de lange tijdspanne die we moesten behandelen. Dan kijk je vanzelf naar veranderingen en oorzaken daarvan en zijn personen slechts van belang voorzover hun leven de behandelde ontwikkelingen illustreert.

JvO: Is daarover in de commissie discussie geweest? Volgens mij zijn alle persoonlijke en interessante elementen eruit gelaten. Ik mis bijvoorbeeld de Rijksdagbrand.

JR: De Rijksdagbrand slaat niet op de centrale vraag van het onderwerp.

JvO: Maar die is toch een prachtig symbool van de ondergaande democratie. En toch staat-ie er niet in.

PW: Maar wel de Spiegelaffaire! Dat is een en al theater. Maar bovendien: je moet je afvragen wat de functie van een stofomschrijving is. Een stofomschrijving is een richtingwijzer voor de docenten, voor de makers van de eindexamenboekjes en voor degenen die de vragen maken bij het eindexamen. Over de inhoud hebben we heel veel gediscussieerd. Het aantal wensen was namelijk veel groter dan de beschikbare ruimte. Je hebt maar 20 lessen. Daarin moet het gaan over 120 jaar en over democratie; een abstract begrip, met geweldig veel interes-

sante aspecten. Hoe moet je daar grip op krijgen?

De stofomschrijving geeft de houvast waar aan de docenten behoefte hebben.

JvO: Ik geef altijd de stofomschrijving aan mijn leerlingen als we met het CE beginnen. Dan weten zij tenminste wat voor vragen zij kunnen verwachten.

PW: Ik vind het heel jammer als je dat doet. Mijn leerlingen zouden dan de neiging hebben om alleen het minimaal vereiste te leren. Dus ik doe dat niet. Dat leuke, dat jij zei te missen, stop ik wel in mijn lessen. Het noodzakelijke minimum krijgen zij natuurlijk, maar ik probeer ook dingen die ik zelf belangrijk en leuk vind in de beschikbare ruimte te stoppen.

DV: Maar de stofomschrijving is sterk structuralistisch. Het ligt dus niet zo voor de hand om op het karakter van Wilhelm de Tweede in te gaan of om de spanningen op de Balkan te behandelen.

JR: Nee, maar dat wil niet zeggen dat je lessen niet kleurrijk zijn. Juist de voorbeelden binnen een structuralistische aanpak kunnen heel kleurrijk zijn. Je kunt de politieke waarden, de rol van het leger, de feodale verhoudingen en dergelijke allemaal met heel pregnante voorbeelden illustreren. Hoe dat in Oost-Pruisen op het land toeging, hoe de een voor de ander moest buigen, hoe in het gezin de gezagsverhoudingen lagen: dat maak je allemaal duidelijk via voorbeelden. Dus in die zin is het aan de leraar om kleur aan te brengen.

JvO: Maar de overdaad aan structuralistische gegevens op deze vele pagina's stofomschrijving is zo groot, dat je aan 20 lessen niet eens genoeg hebt om die allemaal te behandelen, laat staan om ook nog eens in te gaan op de meer kleurrijke aspecten van de Duitse geschiedenis.

PW: Door de stof in structuren onder te brengen kun je juist ruimte winnen. Doordat je laat zien dat mensen in lagen leefden en in hoog en laag dachten kun je een leerling duidelijk maken dat wezenlijke democratische

kleio

nummer 4/93
pagina's 4 en 5

V.l.n.r. Joke Rijken, Friso Wielenga, Peter Wester en Dik Verkuil.

waarden onbereikbaar waren. Als je leerlingen dat met behulp van vaardigheden zelf kunnen vaststellen, dan heb je hen niet alleen een structuur bijgebracht, maar hen zich ook in die tijd laten inleven. Ze beseffen dan dat het verrekke moeilijk was om in de keizertijd tot een democratische mentaliteit te komen. Kijk, voor ons is dat 'structuralisme' geen wetenschappelijk opvatting, maar een handgreep om een lange periode overzichtelijk te maken.

Wereldpolitiek

DV: Toch kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat jullie ook voor een bepaalde geschiedopvatting gekozen hebben. Je zou de moeizame ontwikkeling van de democratie ook kunnen verklaren uit toevallige omstandigheden, zoals de persoonlijkheid van de keizer, of aan de plaats van Duitsland in de internationale politiek. Dat soort factoren zou je zwaarder kunnen laten wegen.

JR: Wat jij nu doet, doet dus iedereen. Jij wilt er weer wat bij hebben. We hebben de stofomschrijving aan 50 mensen voorgelegd. Het resultaat was dat we 50 keer hoorden dat de stofomschrijving te omvangrijk was, maar ondertussen wilden ze er allemaal wat bij hebben.

JvO: Maar allemaal willen ze de wereldpolitiek erbij. Waarom trek je dan niet de conclusie dat ook de wereldpolitiek erin moet?

JR: Eigenlijk heeft bijna niemand om toevoeging van de wereldpolitiek gevraagd. De wensen waren heel verschillend.

PW: Veel mensen waren blij dat we die moeilijke dimensie van de buitenlandse politiek

eruit hebben gelaten. Ze erkenden dat dat wel een beetje kunstmatig was, maar zeiden dat ze het er in de klas ook zouden uitlaten, als ze 120 jaar ontwikkeling van de democratie zouden moeten behandelen.

Het is makkelijk om alleen maar te kijken naar de binnenlandse ontwikkelingen. Als historicus weet je weliswaar dat je dan een eenzijdige belichting hebt. Maar als didacticus denk je dat het al heel wat is als je leerlingen het ingewikkelde proces in het land zelf kunt laten zien.

FW: We hadden niet de ruimte om de binnen- en buitenlandse politiek op een evenwichtige manier samen te behandelen. Wanneer we op de buitenlandse politiek waren ingegaan, hadden we ook de oorlogen van de jaren 60 van de 19de eeuw moeten behandelen. Ook nu was het trouwens al moeilijk genoeg om niet terug te gaan tot bijvoorbeeld 1848. Met de buitenlandse politiek erbij hadden we het ook over het moderne imperialisme moeten hebben, over de Eerste Wereldoorlog en over 'Versailles' en 'Lebensraum'. Dan hadden we in feite een ander eindexamenonderwerp gehad.

DV: In feite acht jij de buitenlandse politiek voor de ontwikkeling van de democratie dus van secundair belang.

FW: Natuurlijk heeft 'Versailles' een grote rol gespeeld bij de ondergang van Weimar. Natuurlijk heeft de integratie in het Westen na 1945 bijgedragen aan de democratische ontwikkeling. Maar ik vind het te verdedigen dat we ons tot de binnenlandse politiek beperkt hebben.

DE WORDING VAN DE STOFOMSCHRIJVING

De staatssecretaris stelt jaarlijks voor het Centraal Eindexamen het onderwerp vast op voordracht van de VGN.

Voor 1994/1995 had de VGN twee onderwerpen ingediend, met Duitsland als eerste keus.

De onderwerpen waren bij het VGN-bestuur aangedragen door een gemengde commissie van de VGN en het NHG, die voorstellen van verschillende kanten had verzameld.

De indiener noch de gemengde commissie hadden het onderwerp Duitsland nader ingevuld. Wel was duidelijk dat het onderwerp minstens een deel van de jaren voor 1917 moest omvatten, in verband met het nieuwe eindexamen. Van het ministerie kwam de eis om de Wende een plaats te geven.

Binnen deze ruime randvoorwaarden is de stofomschrijving geheel het produkt van de stofomschrijvingscommissie. Zo maakte de commissie de keuze om de ontwikkeling van de parlementaire democratie centraal te stellen. De commissie zelf had liever gezien dat het onderwerp al wat meer was ingevuld, zoals bij Nederland 1948-1973 was gebeurd. Toen had de indiener via steekwoorden aangegeven wat erin moest en had ook de VGN-NHG-commissie aanwijzingen gegeven.

De stofomschrijvingscommissie werd door het VGN-bestuur ingesteld nadat het onderwerp bekend was. De commissie is een half jaar bezig geweest, van november 1991 tot maart 1992. In de eerste zes weken heeft zij twee keer vergaderd. Dat was de fase van het inlezen, waarbij de literatuur werd aangedragen door de specialist Friso Wielenga. Op grond daarvan besloot de commissie tot bepaalde invalshoeken en tot een indeling in perioden. Ieder commissielid maakte vervolgens de aanzet tot de beschrijving van een periode, uitgaande van een aantal vragen die waren ontleend aan de invalshoeken. Ondertussen was de vergaderfrequentie opgevoerd tot eens in de twee weken.

Nadat op 10 maart de groep haar werk had afgerond, werd de concept-stofomschrijving gestuurd naar zo'n vijftig mensen: leden van VGN-commissies en deskundigen.

*Joke Rijken:
"Je moet de functie
van het geschiedenis-
onderwijs als geheel
en de functie van het
examen scheiden."*

DV: Ik aanvaard dat je moet uitkijken voor overlading. Maar de vraag is of een commissie überhaupt mag kiezen voor een bepaalde geschiedopvatting. Is dat niet in strijd met de vrijheid van onderwijs?

JvO: Mijn idee was, om het scherp te stellen: wat een dictatoriale stofomschrijving! Nu mag ik niet meer praten over de Eerste en de Tweede Wereldoorlog.

JR: Natuurlijk mag dat wel, je doet maar wat je wilt. Er komen alleen geen eindexamenvragen over.

DV: Toch wordt duidelijk een richting aangegeven. De vraag is of dat de taak van een stofomschrijvingscommissie is.

JR: Je moet die dingen heel praktisch zien. Je moet 120 jaar bestrijken. Dan zeg jij dat die Eerste Wereldoorlog zo leuk is. Maar het gaat om de ontwikkeling van de democratie. Dat is de hoofdlijn. Wij willen schetsen dat dat in Duitsland heel moeilijk verlopen is, en dat dat in hoge mate een kwestie van mentaliteit was. Dat moet voor een periode van 120 jaar in 20 lessen duidelijk worden. Dan is de Eerste Wereldoorlog niet zo aan de orde.

DV: Dat is de vraag. Was voor 1918 de mentaliteit in Frankrijk zoveel democratischer dan in Duitsland? Dat kun je je afvragen. Het beeld dat gewekt wordt is: in Duitsland waren ze voor 1918 autoritair en militaristisch. En de leerlingen weten niet dat in andere landen die geesteshouding ook veel sterker ontwikkeld was dan nu. Daarmee wek je wel degelijk een discutabel beeld van de Duitsers.

FW: In de verantwoording schrijven we dat vergelijking met andere landen van groot

belang is, maar dat daarvoor onvoldoende ruimte is. Daarmee maken we toch wel duidelijk dat we helemaal niet suggeren dat er in Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië voor 1914 een democratie en een democratische mentaliteit waren zoals we nu kennen?

Ik vind ook dat je van docenten mag verwachten dat ze dat hun leerlingen duidelijk gemaakt hebben. Ik mag toch aannemen dat de Dreyfus-affaire niet onbekend is voor middelbare scholieren?

JR: Nou, nee hoor.

Geweeklaag

DV: Hoe dan ook: juist omdat het jullie gaat om vaardigheden, was een uitgebreide stofomschrijving niet nodig geweest. Je had de vereiste vaardigheden kunnen opsommen en de stofinhoud door de leraren en boekjesschrijvers zelf kunnen laten bepalen. Was dat niet mogelijk geweest?

PW: In het verleden was de stofomschrijving zo kort. Ik heb tien jaar eindexamenbesprekingen georganiseerd en bijgewoond. Ik kan je verzekeren: als er iets werd verfoeid, dan was het die vage stofomschrijving. Daar werd ach en wee over geklaagd. Als docent wist je nooit waar je aan toe was. Nu is gekozen voor een duidelijke richtingwijzer. De enigen die hierdoor volledig gebonden worden, zijn de mensen die bij het maken van de centrale eindexamens betrokken zijn.

JvO: Indirect wordt de docent ook gebonden.

PW: Akkoord, maar de maatschappij wil nu eenmaal weten of de leerlingen ook in het vak geschiedenis het een en ander kennen en kunnen. Zij krijgen daar vragen over. Een docent legt er eer in om zijn leerlingen daar zo goed mogelijk op voor te bereiden. Nu krijgen docenten meer richting dan vroeger. Zij zijn daar heel blij mee. Zij zijn blij dat ze weten wat van hen verwacht wordt, ook al zijn ze het er niet altijd mee eens. Mijn antwoord daarop is dan dat ze het zelf verder kunnen invullen.

JvO: Maar het probleem is dat de docent zoveel in de mond gelegd krijgt. Bijvoorbeeld dat de arbeidersklasse zich in de keizertijd buiten de maatschappij geplaatst voelde. Ik zou als docent zo'n uitspraak nooit voor mijn rekening nemen. Je kunt net zo goed zeggen dat de arbeiders steeds meer in de samenleving geïntegreerd raakten. Maar ja, de commissie schrijft het niet zo voor.

Als mijn leerlingen een vraag krijgen over de arbeiders, moeten ze zeggen dat die zich buiten de maatschappij geplaatst voelden, terwijl ik als docent eigenlijk wel beter weet.

kleio

nummer 4/93
pagina's 6 en 7

JR: Dat krijg je bij alles wat je opschrijft.

PW: Je maakt mij niet wijs dat de docent in zijn vrijheid is beperkt. Ik heb maar al te vaak gemerkt dat docenten braaf het boekje volgen dat iemand anders in het land heeft geschreven. En als jullie het hebben over wetenschappelijk verantwoorde standpunten dan zeg ik dat Friso Wielenga ervoor garant staat dat in de stofomschrijving de moderne wetenschappelijke inzichten verwerkt zijn. Uit de universitaire hoek kregen we te horen: *"als leerlingen dit zouden weten, waren we al een flink eind verder. Ik wou dat mijn studenten dit in één keer snapt."*

DV: Toch wil ik nog een keer vragen of je zoveel richting mag geven als jullie gegeven hebben. Ik geloof best dat de docenten er blij mee zijn. Maar dat laat de principiële vraag onbeantwoord of het aan de commissie is, en indirect dus aan de overheid, om richting te geven.

JR: Ik zie jouw probleem wel, maar ik denk dat je de functie van het geschiedenisonderwijs als geheel en de functie van het examen moet scheiden. Een examen moet aan bepaalde voorwaarden voldoen waardoor het toetsbaar is. En dat betekent dat je meer hebt aan een gedetailleerde dan aan een vage stofomschrijving.

Toen het vroeger zo vaag was, heb ik de kinderen allerlei overbodige dingen geleerd om maar safe te zitten.

Toch vind ik je vraag wel interessant. Ik geloof dat het mogelijk is de stofomschrijving minder vol te stoppen met gegevens, zonder tot de vroegere vaagheid te vervallen. De structuurbegrippen en vaardigheden die wij nu hanteren, zijn eigenlijk eindtermen: de leerling moet dat en dat kunnen. Je kunt je afvragen of je de stof zelf ook niet in eindtermen kunt omschrijven. Dat zou ik een interessant experiment vinden. In dat geval zou een eindterm kunnen zijn dat de leerling kan omschrijven in hoeverre de economische toestand een rol speelt bij de acceptatie van een politiek systeem. De leraar wordt dan heel erg vrij gelaten. Bij kunstgeschiedenis is men zo te werk gegaan, en dat heeft een inhoudelijk minder gedetailleerde stofomschrijving opgeleverd.

Je kunt daarvoor pleiten. Je kunt er ook tegen pleiten. Bij een meer gedetailleerde stofomschrijving is de betrouwbaarheid meer gegarandeerd en weet de leraar beter waar hij aan toe is. Maar als je de prioriteit legt bij de vrijheid van de leraar, dan is zo'n eindtermenomschrijving wel eens aardig om uit te proberen.

Mavo

PW: Ik hecht er toch aan voorlopig door te gaan op de weg die we nu gekozen hebben. Deze stofomschrijving is namelijk ook gemaakt voor lbo/mavo-docenten. Vanuit die groep kwam regelmatig de vraag om duidelijkheid. Die hebben we nu gegeven.

JvO: Uit de reactie in het Kleio-nummer van maart blijkt dat de mavo-leraren helemaal niet tevreden zijn. Die vinden dat hun kinderen overladen worden.

FW: We hebben een voorstel gemaakt om behoorlijk veel voor het mavo te schrappen. Maar juist op aandringen van de mavo hebben we er een heleboel weer ingeschreven.

PW: De kritiek in Kleio komt niet van alle mavo-docenten, maar ik herken en erken de kritiek wel. Dat er van de mavo-leerling veel verwacht wordt, onderschrijf ik. Ik heb dan ook voorgesteld om voor het mavo de nazitijd volledig te laten vallen. Het ging immers om de ontwikkeling van de democratie, en die is in de nazi-tijd niet verder gekomen. Dat is door de andere leden van de commissie afgewezen en de mavo-vertegenwoordiger was daarbij de felste tegenstander. De nazitijd weglaten mocht niet.

Dan zeg ik: ja, als je minder wilt, dan moet je wel keuzes maken.

JvO: Maar waarom zou je de interessantste periode eruit gooien. Ik wil mijn geschiedenisles interessant maken.

JR: Dat heb je al lang gedaan, in de derde klas.

JvO: Die kinderen hebben dat vak toch gekozen vanuit een bepaalde interesse? Die willen er meer van weten, en dan krijgen ze die structuralistische brij in plaats van een lekker verhaal over Hitler of Honecker.

PW: We hebben genoeg examens gehad over de nazi-periode.

FW: Dat was precies de gedachte achter dit eindexamenonderwerp. Over de jaren 33-45 was al zoveel bekend, terwijl bijvoorbeeld de naoorlogse periode, waarin de Bondsrepubliek zich tot een stabiele democratie ontwikkelt, geen enkele aandacht kreeg. Als je de ontwikkeling van de democratie in Duitsland behandelt, dan kun je dus heel kort zijn over die nazi-periode. Als je consequent bent moet je je alleen richten op het verzet van de nog resterende democraten. Maar dan moet je niet over Hitler gaan praten.

DV: Kom nou: als je de moeizame ontwikkeling van de democratie wilt bestuderen, moet je zeker ook naar de tegenstanders van de democratie kijken.

FW: Natuurlijk, als je het over de ondergang van de Weimar-democratie hebt, heb je het over de nazi's. Maar het ligt dan toch niet voor de hand om nog eens een keer de nationaal-socialistische ideologie te behandelen. Dat is je onderwerp niet.

DV: Als je wilt weten waarom de nazi's zo sterk waren, kom je niet om de ideologie heen.

Bekende stof

PW: Bij een eindexamen wordt een zekere context verondersteld. En het fascisme moet de bekende context zijn. Anders ben je te kort geschoten in het voorafgaande onderwijs.

JvO: Dus je moet in september beginnen met Hitler?

JR: Nee. Dat heb je toch in de onderbouw al gedaan!

JvO: Ik zou er niet al te veel op rekenen dat de leerlingen dat twee jaar later nog weten.

DV: Jullie doelstellingen zijn heel ambitieus. De leerlingen moeten abstracte vragen beantwoorden die veel feitelijke kennis veronderstellen.

PW: De grote omvang van de stofomschrijving is ten dele het gevolg van de wensen van de mavo-docenten. Veel mavo-docenten willen vooral bekende zaken in de stofomschrijving. Daarom is die hele Hitler-tijd er alsnog uitgebreid ingekomen.

Maar ook het mavo zat vast aan de periode 1870-1990. Daar mochten we niet van afwijken. We hebben daar nog even naar geïnformeerd, maar er viel niet aan te wrikken. De roep om een eigen stofomschrijving voor het mavo ondersteun ik. De Mavo-leerling is vijftien, zestien jaar oud. De Vwo-leerling is twee jaar ouder. Bovendien gaat het om een ander type leerling. Die verschillen rechtvaardigen een verschillende stofomschrijving. Maar er is geen toestemming voor gegeven.

JR: Een van de aardige aspecten aan dit examen vind ik dat het een afsluitend examen kan zijn. De vorige eindexamens konden dat nooit zijn omdat ze over een korte periode gingen. Om die reden konden ze ook volgestopt worden met concrete stof. Maar nu het over zo'n lange periode gaat, kun je als leraar dingen die je in voorgaande jaren hebt behandeld terug laten komen. Fascisme, Weimar en staatsinrichtingsbegrippen als democratie zijn in ieder geval gedeeltelijk al behandeld. De leerlingen weten dat er in Nazi-Duitsland een dictatuur was, dat er terreur en propaganda waren, dat de SA en SS beston-

Friso Wielenga (l):
"De vraagstelling gaf de mogelijkheid te selecteren."
 Peter Wester (r):
"De verschillen tussen Mavo en Havo/Vwo rechtvaardigen een verschillende stofomschrijving, maar daar is geen toestemming voor gegeven!"

den. Ik denk niet dat dat niet toepasbaar zou zijn. Alle kennis die je hebt geleerd moet toepasbaar zijn in een nieuwe context. Dus als ze uitgelegd krijgen hoe het Keizerrijk in elkaar zat, moeten ze kunnen zeggen dat dat geen democratie was. Elementaire noties als parlementaire democratie en ministeriële verantwoordelijkheid mag je bekend veronderstellen. Veel begrippen in de stofomschrijving zijn voor de leerlingen niet nieuw.

Statisch

DV: Ik wil nog even terug naar het Keizerrijk. Als je leest wat jullie daarover schrijven, dan vraag je je af hoe het mogelijk was dat er in 1918 een democratie tot stand kwam. Dat moet wel een wonder zijn geweest. De mentaliteit van het keizerrijk omschrijven jullie met termen als autoriteitsdenken, militarisme en nationalisme. Dat is toch wel heel erg eenzijdig.

JR: Het is in ieder geval zo dat de democratische elementen in het Keizerrijk niet tot bloei kwamen. Weimar werd daarna een democratie, maar de tegenkrachten bleven sterk. Dus daarop mag je best het accent leggen.

FW: Je kunt alles gaan nuanceren. We hadden het net al over de arbeidersklasse. Natuurlijk hadden we kunnen schrijven dat die gedeeltelijk ingroeide in het Keizerrijk. Maar als je meer nuances wilt, had je uitsluitend het Keizerrijk als onderwerp moeten nemen.

PW: We schrijven wel over het ingroeien van de liberalen in het systeem en over het pragmatisme van de SPD.

DV: Toch geeft dit hoofdstuk als geheel een statisch beeld. Dat staat op gespannen voet met de vraagstelling, die gaat over de ontwikkeling van de democratie.

FW: Het Keizerrijk is toch niet zo geportretteerd dat het er in 1914 nog precies zo uitzag als in 1870!

DV: Afgezien van de economische ontwikkeling wel.

FW: Nee, we noemen de groei van de sociaal-democratie....

DV: Als je kijkt naar de dominerende waarden, dan was het in 1870 misere, en dan was in 1914 nog misere. En ook in de sociale verhoudingen zie ik geen ontwikkeling.

PW: Nu wil ik toch even protesteren, want de dynamiek en de nuances *hoeven* er niet volledig uit te komen. Jullie stellen vragen vanuit een sterk door de wetenschap bepaalde opvatting. Jullie willen dat wij een integraal beeld van de geschiedenis geven. Maar dat kan niet in die twintig lessen. De stofomschrijving is geen wetenschappelijke analyse, maar een op het onderwijs gerichte aanwijzing. We laten zien hoe waarden en normen die al bestonden voor 1914 heel lang bleven doorwerken.

Als een docent aangeeft dat die anti-democratische waarden voor 1914 gevormd werden en tot het midden van de jaren zestig doorwerkten, dan heeft hij al heel wat bereikt. Het is toch heel interessant dat leerlingen beseffen dat mensen onder bepaalde omstandigheden tot ondemocratische waarden kunnen komen en dat ze daar heel gelukkig in kunnen zijn. En dat de ontwikkeling van democratische waarden een proces is geweest, met vallen en opstaan. Als ze beseffen dat dat geen lineair proces is geweest, maar een moeizame ontwikkeling, en ook zien dat waarden relatief zijn, dan hebben ze heel wat geleerd.

FW: De ontwikkeling van de democratische waarden in het Keizerrijk komt wel degelijk aan de orde, namelijk bij de politieke stromingen. Maar het valt niet te ontkennen dat militarisme, autoriteitsdenken en nationalisme in de dominante politieke cultuur van het Keizerrijk overheersten. Het Keizerrijk komt misschien in jullie ogen niet voldoende uit de verf, maar in verhouding met de andere perioden hebben we het behoorlijk zwaar aangezet.

Consistent

DV: Ik vind het merkwaardig dat jullie voor het Keizerrijk de nadruk leggen op de dominante politieke cultuur, terwijl jullie bij

de nazi-periode veel aandacht besteden aan het verzet tegen die dominante cultuur.

JR: Dat is vanuit de centrale vraagstelling juist wel logisch.

FW: Je ziet toch steeds dezelfde vragen terugkomen? Dan kan je toch niet zeggen dat het niet consistent is?

JvO: Ben je niet de slaaf geweest van die vraagstelling? Heb je daarmee geen keurslijf aangetrokken?

FW: De vraagstelling gaf ons de mogelijkheid om te selecteren. Als we voor 120 jaar geschiedenis geen raster hadden gehad waardoor we een hoop konden laten wegvallen, dan hadden we er nog 40 pagina's bij moeten schrijven.

DV: Ik wil nog even terugkomen op de consistentie. Bij het Keizerrijk wordt uitgebreid op de sociale stratificatie ingegaan. Bij de Bondsrepubliek kom ik die helemaal niet meer tegen. Die arbeidersklasse waar de middengroepen decennia lang zo bang voor waren geweest, is dan ineens als sneeuw voor de zon verdwenen.

JR: Ja, maar dat was ook zo. Dat kwam door de welvaart. Dat hebben we zelfs vooraan gezet. We behandelen meteen al de wederopbouw en het Wirtschaftswunder, we spreken over een hoog inkomen per hoofd van de bevolking en een hoog niveau van sociale voorzieningen. Dat is de verklaring voor het uitblijven van sociale spanningen. De sociale markteconomie vormde een basis voor de stabiliteit en de opbouw van de democratie.

DV: Dat is impliciet.

FW: Daar heb je wel gelijk in. Als je de lijn vanuit het Keizerrijk duidelijk had doorgetrokken, had je een expliciet zinnetje moeten formuleren. Daarin zou moeten staan dat de standsverschillen verkleind waren en dat de arbeidersklasse grotendeels was ingegroeid in het politieke systeem. In de moderne maatschappij is de sociale stratificatie niet meer zo belangrijk voor het politieke systeem.

JvO: Maar de Heimatvertriebenen, die nog jarenlang zijn blijven treuren over het gebiedsverlies in het oosten, die keerden zich toch tegen het systeem?

FW: Nee. Dat wordt wel het derde wonder van de Bondsrepubliek genoemd, na het Wirtschaftswunder en de integratie in het Westen. Die miljoenen verdrevenen hebben zich niet ontwikkeld tot een revanchistische groep. Hun eigen politieke partij, het Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten, maakte deel uit van het kabinet-Adenauer. Het opmerkelijke is dat toen deze partij in 1957 ineenschrompelde bijna al haar kiezers naar het CDU gingen, en dat was de partij van de integratie in het Westen.

Ik wil over de bescheiden plaats die wij de nazi-tijd gegeven hebben, nog één ding zeggen. Er is een aantal jaren terug onderzoek gedaan naar de behandeling van het onderwerp Duitsland in Nederlandse schoolboeken. Daar kwam uit dat dit op zichzelf wel fair gebeurde, maar dat de jaren 33-45 bovenproportioneel zwaar werden aangezet, en er over de naoorlogse periode zo goed als niets instond. En waar hebben de leerlingen mee te maken? Met het naoorlogse Duitsland.

Ik wil echt niet zeggen dat je alleen moet praten over de actualiteit, maar we zitten nu potverdorie al 50 jaar na die oorlog. Er zijn sindsdien veel interessante dingen gebeurd. Het is toch van belang dat leerlingen zien

dat uit de chaos van mei 1945 een democratie naar voren is gekomen. Dat ze met dat besef van 50 jaar democratie ook kijken naar de huidige ontwikkelingen en niet zeggen: kijk, daar heb je de nazi's weer. Ik vind het uitstekend dat jongeren demonstreren tegen racisme, maar die spandoeken met "nazi's raus" slaan nergens op. De Republikaaners zijn geen nazi's. Die hebben maar heel weinig met het nationaal-socialisme te maken. En om dat onderscheid te kunnen maken, moet je inzicht hebben in 50 jaar democratie in Duitsland.

De stofomschrijving Duitsland

Reactie van E.M. Janssen Perio

Omdat ik aanneem dat er zeker nog andere reacties zullen loskomen op de stofomschrijving voor het CE-onderwerp: 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland 1871 - 1990', zoals gepubliceerd in Kleio, wil ik de volgende kritiek zo kort mogelijk houden. En tegelijk vaststellen dat het me verdriet dat deze kritiek zich impliciet keert tegen twee medewerkers aan deze omschrijving die ik persoonlijk goed ken en hogelijks waardeer, en hoe men het verschijnsel 'treden op tenen' ook beoordeelt, tenslotte zitten tenen altijd aan personen vast die dat als pijnlijk ervaren. Dit is, we weten het, inherent aan een zo klein land als het onze; maar ik heb me eens voorgenomen, waar en wanneer mogelijk, alleen te zeggen en schrijven wat ik vind, en vandaar dus het volgende.

Aan deze omschrijving ligt in elk geval een geschiedbeschouwing ten grondslag die ik principiële verwerp, uit didactische en wetenschappelijke overwegingen. Wat hier domineert is, zo lijkt me, een sociaal-economische benadering waarvan het belang door geen historicus meer wordt ontkend, maar waarvan we ook niet hoeven te geloven dat we hier onze laatste waarheden en diepste inzichten zouden moeten zoeken. Ikzelf doe dit in elk geval niet.

Wat deze opvatting met zich mee lijkt te bren-

gen, is een degradatie van het dramatische en het persoonlijke element.' Kenmerkend is dat aan Bismarck tenminste nog enige aandacht wordt besteed (in zijn rol van tegenstander van de parlementaire democratie), maar aan de twee keizers Wilhelm geen enkele, hun namen worden niet eens genoemd (over 'Wilhelminisch' gesproken!). Maar gelukkig komt bij 1933 'and all that' toch nog even Hitler ter sprake; na 1945 is deze geschiedenis weer bijna geheel naamloos.

Het is ook begrijpelijk dat de commissie verkoos bij 1871 en niet 1870 te beginnen, want zo kon zij die Frans-Duitse oorlog omzeilen, evenals die twee wereldoorlogen, waarmee de Duitsers, zegt men, toch iets te maken hadden; om nog te zwijgen van de aan 1870 voorafgaande twee oorlogen die tot de productie van het Duitse Rijk bijdroegen.

Dit is een geschiedbeschouwing en -presentatie waarmee ikzelf in elk geval, als historicus en gewezen frik, niets kan beginnen, en waarvan ik me afvraag, hoe 'historisch' dit eigenlijk nog is; of moeten we hier spreken van een soort historiserende sociologie?

Tot de hierdoor gebaarde problemen behoort o.a. dat het m.i. onmogelijk is om deze Duitse geschiedenis en de geest van degenen die deze geschiedenis maakten en/of meemaakten, te begrijpen zonder dat men dramatische zaken als die oorlogen in zijn beschouwing en presentatie betreft. Of om het anders te stellen:

ik vraag me af welk inzicht Duitse leerlingen van onze Nederlandse geschiedenis zouden krijgen op grond van een vergelijkbare be-handeling. Zo van: o ja, en toen was er ook nog een bezettingstijd, in de jaren 1940-'45, maar nu gaan we weer verder met de ontwik-kelingen in de Nederlandse staatkunde.

Het volk te wapen. Tekening van A. Stadler

Wat kenmerkte die Nederlandse maatschappij van de 19e eeuw? Wel: "De Nederlandse sa-menleving (van die tijd) kende sterke hiërar-chische verhoudingen. Deze waren zowel ge-baseerd op verschillen tussen standen, voort-gekomen uit de pre-industriële samenleving als op klassen, voortgekomen uit de industriële samenleving. De voor-industriële traditie woog zwaar: standsbewustzijn en beroepsgroepge-voel waren sterk, afkomst en status speelden een grote rol...", enzovoort.

De rest kan de lezer nalezen onder deel 1.1.2. van de stofomschrijving; Nederlandse moet men hier alleen vervangen door Duitse.

Dit lijkt misschien een flauwe truc, maar wat ik hiermee wil illustreren is het m.i. toch pijn-lijke aspect dat dit soort sociologische defini-ties vaak uiterst algemeen blijven, en aller-minst specifiek; en juist dit specifieke element lijkt me (naast alle onmiskenbaar-algemene aspecten) van belang voor de historische be-langstelling en het overeenkomstige begrip.

'De witte generaal' (1919). Tekening van George Grent

En uiteraard maakten 'de Duitsers' in die ja-ren 1871 - 1914 een opvallende en drama-tisch-snelle ontwikkeling door van een nog sterk agrarische en kleinstedelijke maat-schappij tot een althans gedeeltelijk indus-triële en grootstedelijke samenleving (waarin trouwens die andere elementen bepaald niet verdwenen).

Maar ten eerste doorliepen veel andere landen, inclusief ons eigen land, soortgelijke ontwik-kelingen, en ten tweede wordt hierdoor nau-welijks verklaard of belicht, waarom veel Duitsers hierop hebben gereageerd op een voor hen zo specifieke en voor hun mede-Europeanen zo onplezierige manier. En ten-slotte hebben we hier niet te doen met Mars-mannetjes, maar met een volk dat lange tijd verzot leek te zijn op de oorlogsgod Mars.

En hoe zouden zij niet? Na die drie succes-volle oorlogen van de jaren 60 en begin 70, die hun eindelijk schonken wat zij zo hadden ge-mist: een Duitse eenheid?

Het Duitse nationale zelfbewustzijn heeft zon-der enige twijfel vanaf 1871 in de hoogste mate in het teken gestaan van een grote en grondige voldoening over het feit dat men nu ook als Duitsers, na vele eeuwen van nationale verdeeldheid en vernedering, zijn eigen rol mocht spelen in Europa en met name tegen-over de Fransen die zich al eeuwen lang als

Europese macht hadden kunnen laten gelden - en zeker ten koste van de Duitsers. Een groot deel van de Duitse Bismarck-cultus, die vooral na 1890 (het jaar van zijn ontslag als rijkskanselier door keizer Wilhelm II) hoog-tij ging viëren, is hierop terug te voeren: dat men dit dank zij zijn politiek had bereikt - en uiteraard onder leiding van Pruisen.

Wat dit 'Pruisen' binnen het Duitse gebied nu eigenlijk heeft betekend, en hoe te verkla-ren valt dat juist deze betrekkelijk 'achterlijke' uithoek van het Duitse gebied zulk een do-minerende rol ging spelen, daarvan zal men de leerlingen toch tenminste enig idee moeten bijbrengen; en daarmee moet men dus terug-grijpen op een voorafgaande Duitse geschie-denissen.

Met deze constatering besef ik heel goed, hoe betrekkelijk een dergelijke eis in wezen is, en hoe weinig wij doorgaans inderdaad kunnen verklaren van een geschiedenis - of een na-tionale historie - op langere termijn. Maar anderzijds: als we dit op geen enkele manier kunnen doen, blijven formuleringen in deze trant: "Duitsland was een laatkomer wat de vorming van een nationale staat betreft. Onder leiding van Pruisen en met behulp van het Pruisische leger was de Duitse eenheid ont-staan. Het uitgestrekte Pruisen vormde met de andere Duitse vorstendommen sindsdien een bondsstaat" (1.2.1), pure klingklang, kren-ten die van leerlingoor tot oor een historische leegte inschieten.

Nog afgezien van de vraag, hoe men even duidelijk maakt wat een 'nationale staat' ei-genlijk is, of een 'bondsstaat'.

En toegegeven: we hoeven ter verklaring van de Duitse afwijking ('Sonderweg') niet nood-zakelijkerwijs terug te gaan tot het Teutobur-gerwoud en Arminius' triomf over de Ro-meinen (wat ik overigens als leraar, en toege-geven: voor gymnasiasten, wél heb gedaan), maar helemaal voorbijgaan aan een Dertig-jarige Oorlog (die Duitsland in 1648 als een puinhoop achterliet en de rol van een Frede-rik de Grote kan men, denk ik, toch niet.² Maar daarmee komen we toch terug op de problematiek van de zin of onzin van dit soort historische brokken 'CE-onderwerp'.

Wat de titel van dit 'onderwerp' betreft: 'De ontwikkeling van de parlementaire democra-tie in Duitsland 1871 - 1990' vraag ik me bo-vendien af, wat deze fraaie zin eigenlijk in-houdt. Wat heeft zich hier nu ontwikkeld, en wanneer?

Vanaf 1871 tot en met 1918 - en dat is bijna een halve eeuw - was er in Duitsland in elk ge-val noch op het niveau van de Rijksregering, noch in de deelstaten (en dat waren er wel

wat!) sprake van enige parlementaire of andere 'democratie' - en men mag aannemen dat dit begrip door talloze Duitsers ook identiek werd geacht met enge en gevaarlijke toestanden.³

In de nog geen vijftien jaren van de 'Republiek van Weimar' (vanaf 1919, niet 1918) heeft 'men' inderdaad geprobeerd een dergelijk democratisch regiem overeind te houden; dat dit tenslotte mislukte, is in de allereerste plaats daaraan te wijten dat de bestuurlijke en intellectuele 'elite' die deze staat moest schragen, in het voorafgaande Wilhelminische rijk doordrenkt was van autoritaire en antidemocratische denkbeelden (zoals in de stofomschrijving ook terloops wordt vermeld: 'De steunpilaren van het oude regime, het leger, de adel, de ambtenarij, het onderwijs, steunden het nieuwe regime niet...'; 2.2.3.).

De omstandigheden waaronder zich in West-Duitsland (BRD) na 1949 nu eindelijk een soort parlementaire democratie heeft 'ontwikkeld', zijn in de stofomschrijving m.i. zeer helder samengevat, en na alle kritiek wil ik de commissie dit compliment graag geven. Dat de grote persoon, die in dit alles lange tijd Adenauer betekende en die in de stofomschrijving goed wordt getypeerd als 'de patriarchaal tot autoritair opererende bondskanselier' (4.4.3), zo zijn eigen uitleg aan deze democratie heeft gegeven, spreekt vanzelf, maar moet uiteraard weer door de leraar worden verklaard en toegelicht.⁴ Inclusief de manier waarop onder zijn regiem enerzijds talloze oud-nazi's werden 'geïntegreerd' en anderzijds talloze socialistische tot politieke outcasts gemaakt (om van communisten en andere viezerikken nog te zwijgen...).

Maar laten we eerlijk zijn, en nuchter: we kunnen als leraar niet alles uitleggen of verklaren, en waar we dit proberen te doen, zijn we altijd tegelijk, meer of minder bewust en enthousiast, ook bezig onze leerlingen te doordringen van onze eigen politiek-historische oordelen en vooroordelen. En ik zou willen zeggen: gelukkig maar, want anders zijn wij bezig met die beroemde 'voraussetzungslose Wissenschaft' (Max Weber) die voor veel wetenschappers een ideaal betekent, en voor alle opvoeders en opleiders 'in het veld' de dood in de pot, alsmede voor hun leerlingen een eindeloze verveling.

Ik hoop dus en wil aannemen dat het waar is, wat in de inleiding van de stofomschrijving in een enigszins optimistische toonaard wordt geconstateerd: 'Bij veel jongeren in de leeftijd van de eindexamenklassen Havo en Vwo groeit de interesse voor politieke verhoudingen en het politieke bedrijf' (p. 27). Maar ik vraag me wel af waarom, indien dit

zo is of mocht zijn, in deze stofomschrijving niet meer aandacht werd besteed aan een zogenaamde politieke geschiedenis en wat minder aan de sociologische generalisaties waarover ik in het voorafgaande al een en ander opmerkte.

Wat tenslotte de specifieke 'structuurbegrippen en vaardigheden' betreft (p.28): ik veronderstel - maar stel het ook graag ter discussie - dat veel leraren deze wijze raad lezen en tot zich nemen zoals veel christenen vroeger op zondag de preek ondergingen: we zullen ons best doen, maar... En, als zij hun vak verstaan, zullen proberen hun leerlingen enig idee te geven van wat die Duitsers nu eigenlijk bezielde, aan de hand van hun eigen betoog en relevant didactisch materiaal, dat in de eerste plaats zal moeten dienen als vlees rond het geraamte dat in deze stofomschrijving is opgezet. Wat ik overigens niet onvriendelijk bedoel, want veel geneeskunde begint, dacht ik, met een elementaire kennis van het skelet.

Wat de literatuuropgave betreft nog alleen het volgende.

Het indrukwekkende 'Handboek tot de staatkundige geschiedenis der landen van onze beschavingskring van 1648 tot heden' van Dr.J.S.Bartsira is, vrees ik, alom vergeten; in het 3e deel over de ontwikkelingen van 1815-1871 kan men niettemin een glashelder overzicht vinden van de Duitse ontwikkelingen in Europees verband, en in een 4e deel van hetgeen daarop volgde (1e druk 1951/'54). Aangezien men in 1871 begint, is het mooie boek van Dr.Z.R.Dittrich over 'De opkomst van het moderne Duitsland' (2 delen, 1956) misschien al niet meer relevant, niettemin wil ik het hier toch nadrukkelijk aanbevelen (op p. 21 vindt men de beruchte 'Eisen und Blut'-rede van 1862 voor de Begrotingscommissie van het Pruisische Huis van Afgevaardigden, kort na Bismarcks' benoeming tot Pruisische minister-president).

Voor de Duitse geschiedenisboeken uit de Wilhelminische tijd als weerspiegeling van een methodische nationalistische en militaristische indoctrinatie verwijs ik naar mijn eigen desbetreffende Kleio-artikel (Jg.30/2, maart '89); afgezien van mijn eigen ijdelheid als auteur ben ik zo vrij te constateren dat men blijkbaar nog altijd weinig bereid is, het 'schoolboek' als bron van historische inspiratie en indoctrinatie ernstig te nemen. Waarvan nota.

Tenslotte nog twee aspecten, om het hier dan bij te laten.

Ten eerste frappeerde mij dat de buitenlandse politiek van dit moderne Duitsland buiten beschouwing bleef; en dat kan men weliswaar

verklaren uit de aard van de centrale vraagstelling, maar stelt tegelijk de zin hiervan ter discussie.

Wat 'wij' - dat is: bijna alle Europeanen - immers van dit Duitsland meemaakten, hing allereerst van deze buitenlandse activiteiten der Duitsers af. Maar moet men als leraar dan tegen zijn leerlingen zeggen: beste lieden, hier gaan we niet op in, want dat valt niet onder de 'omschrijving'?

Ten tweede wordt bij de jaren 1933-'45 wel erg terloops gerept van bepaalde vooroordelen die de nazi's tegen de joden koesterden, en wat dit alles tot gevolg had. En ook hier zou men kunnen zeggen: dit is een zaak van de omschrijving - maar wat is deze dan eigenlijk waard? Een hoogst belangrijk verschil tussen die twee Duitslanden, het Wilhelminische en dat van Hitler c.s., was namelijk dat in het eerste de joden een grote rol hebben kunnen spelen; al was het maar omdat deze staat, alle autoritaire en militaristische gedoe ten spijt, in wezen toch een 'rechtsstaat' vormde⁵. En dat was dat andere Duitsland, zoals bekend, zeker niet.

Tenslotte wil ik, aangezien dit alles zeker erg zuur en kritiskasterig moet lijken, nog zeggen dat ik jaren geleden in CEGES-verband te maken heb gehad met alle problemen (om niet te zeggen: ellende) van (o.a.) 'stofomschrijvingen', en dat menige omschrijving waaraan ik mede schuldig was, zeker ook geen schoonheidsprijs verdiende.

Met een van de scherpste CEGES-critici van toen verkeer ik nog altijd op goede voet!

Noten

1. De tweede term is, in didactische kringen, bekend, de eerste smeed ik voor deze gelegenheid.
2. En dat was dus, zoals we allen weten, het Nederlandse gloriejaar van na tachtig jaren oorlog eindelijk vrij - en hoe! (In de stad Munster kunnen we het nog altijd herbeleven.)
3. Op de toch vrij grondige verschillen tussen en in die deelstaten ga ik hier niet in, evenmin als de omschrijving (hoe merkwaardig ook het verschil was tussen het 'algemene' kiesrecht voor de Rijksdag en het zeer beperkte 'Dreiklassenwahlrecht' in Pruisen).
4. Men kan ook zeggen: met het cynisme van een man die zich over zijn mede-Duitsers en de wereld in het algemeen heel weinig illusies maakte en wat dit betreft een opvallende gelijkenis met Bismarck vertoonde.
5. Dit is een van de redenen waarom zo veel joden zich in die tijd hebben beijverd zich als goede Duitsers te legitimeren.

De ontkenning van het verleden

Martijn van Hennik

Na de Tweede Wereldoorlog leek het nationaal-socialisme definitief in diskrediet te zijn gebracht, toen met de bevrijding van de concentratiekampen de catastrofe van de jodenvervolging in haar volle omvang bekend werd. Bij sommigen echter was deze diskwalificatie van het Derde Rijk niet welkom. Zij proberen al sinds het einde van de oorlog door het ontkennen van de Holocaust een rehabilitatie van de nazi's te bewerkstelligen.

Dit artikel geeft een overzicht van de ontwikkeling van de ontkenning van de Holocaust. Het behandelt de belangrijkste standpunten van de ontkenners en het geeft tevens de voornaamste argumenten tegen de ontkenning.

Martijn van Hennik is werkzaam bij de bibliotheek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam.

LITERATUUR OVER DE JODEN- VERVOLGING

H.W. van der Dunk, *Voorbij de verboden drempel: de Shoah in ons geschiedbeeld* (Prometheus, Amsterdam 1990).

Raul Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish Catastrophe 1933-1945* (Harper Collins, New York 1992) binnenkort verschijnt een Nederlandse vertaling.

De vernietiging van het getto van Warschau, 1943.

De ontkenners van de genocide op de joden afficheren zichzelf graag als revisionisten. Zo willen zij zich identificeren met andere vormen van revisionisme - zoals het afdingen op de Duitse schuld aan het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog of de revisionisten van de Koude Oorlog - en doen zij zich voor als een heuse historische school, die de geschiedschrijving slechts herziet en ontdoet van leugens. Volgens de Belgische auteur Gie van den Berghe is het dan ook beter om

van negationisten te spreken, omdat het hen uitsluitend gaat om de ontkenning van de Holocaust.¹

David Irving

De afgelopen 15 jaar valt er in de media een toenemende belangstelling voor de revisionisten te constateren. Tevens is er een ware 'boom' van revisionistische publikaties: vol-

kleio

nummer 4/93
pagina's 12 en 13

gens Yad Vashem, het Holocaust instituut in Jeruzalem, werden er in 1984 in totaal 150 in omloop gebracht; in januari 1992 signa- zxxxleerde het instituut er 250.

Er is zeker een verband tussen de aandacht in de media en de revisionistische hausse, maar er zijn ook andere oorzaken voor de toename. De grote vlucht die de bestude- ring en herdenking van de Holocaust geno- men heeft (deze kwam pas in de loop van de jaren zestig op gang), de opkomst van ex- treem-rechts in Europa en het daarmee toe- nemende antisemitisme, de politiek van Is- raël en de Palestijnse kwestie: allemaal zaken die direct of indirect een rol spelen bij de groeiende aandacht voor het revisionisme.

Een voorbeeld van revisionisme zijn de ideeën van de bekende Britse auteur David Irving, die regelmatig in revisionistische krin- gen lezingen houdt, maar die vermijdt zich- zelf revisionist te noemen. De controverse rond zijn persoon ontstond in 1977 bij het verschijnen van zijn boek *Hitler's War*, waar- in hij probeert aan te tonen dat Hitler niet op de hoogte was van de uitvoering van de 'Endlösung' (hij zou er zelfs tegen zijn ge- weest).

Het argument hiervoor is dat er geen ge- schreven bevel tot uitvoering bestaat, een argument waarmee ook de revisionisten Hit- ler proberen te rehabiliteren. Dit argument gaat echter niet op, omdat Hitler vanaf 1941 zoveel mogelijk mondeling zijn bevelen gaf teneinde de Endlösung geheim te houden. Dit deed hij nadat de 'T4-akTION', de syste- matische moord op gehandicapten en 'a-so- cialen', op tegenstand van de Duitse kerken en de buitenlandse opinie was gestuit.

Andere overeenkomsten tussen Irving en de ontkeners zijn de nadruk die zij leggen op de geallieerde oorlogsmisdaden, zoals de bombardementen op Dresden en Hiroshi- ma, en de neiging om historische documen- ten uit hun context te halen.

Op 13 januari van dit jaar werd Irving in Duitsland veroordeeld tot een boete van 30.000 mark en werd hem een inreisverbod opgelegd, omdat hij in 1990 had beweerd dat er in Auschwitz geen gaskamers waren en dat de overblijfselen van het kamp niet echt zijn.

Oorsprong van de ontkenning

De ontkenning van de jodenvervolgung vindt haar oorsprong in de jaren dertig. Toen al werd beweerd dat Hitler tot de jodenvervol-

ging zou zijn aangezet door vooraanstaan- de zionisten, die belang hadden bij marte- laars. Tijdens de oorlog, toen de uitroeiing haar definitieve vorm kreeg, probeerden de nazi's het ware karakter van de "*höchst ge- heime Reichssache*" te verbergen. Ze ge- bruikten hiertoe een mondelinge bevel- structuur, gecodeerde berichtgeving en een eufemistisch taalgebruik. In de laatste twee oorlogsjaren bestonden er speciale SS-een- heden, de 'Einsatzgruppen', om alle sporen van de massamoord in Oost-Europa uit te wissen. Ook werden de geallieerde berichten over de Endlösung als anti-Duitse propa- ganda afgedaan.

Direct na de oorlog werd deze geschiedver- valsing buiten Duitsland voortgezet door hen die het extreem-rechtse gedachtegoed nog steeds een warm hart toedroegen. Naar aan- leiding van de processen in Neurenberg schreef de Fransman Maurice Bardèche in zijn boek *Nuremberg ou la Terre Promise* dat het daar gebruikte bewijsmateriaal was vervalst. Kort daarop kreeg het Franse revi- sionisme steun uit onverwachte hoek. Paul Rassinier, een socialistische parlementariër en oud-gevangene van Buchenwald en Dora (hij was door de Duitsers opgepakt wegens zijn rol in het verzet en zwaar gehandicapt te- ruggekeerd), trok het bestaan van gaska- mers sterk in twijfel. Voor Rassinier bestond alleen dat, wat hij zelf gezien had. Gevoed door haat jegens zijn communistische mede- gevangenen, die door de SS werden gebruikt in de kambureaucratie en door antisemi- tisme zag hij een samenzwering tussen het communisme en het jodendom. Dat bracht hem in 1962 tot een volledige ontkenning van het bestaan van de gaskamers. Hedendaagse revisionisten beschouwen Ras- sinier (die in 1967 overleed) als hun peetva- der; zij kunnen zijn verhaal goed gebruiken, omdat het, op het eerste gezicht, uit onver- dachte hoek komt.

Tegelijk met de ontkenning door Rassinier trok in de Verenigde Staten de historicus Harry E. Barnes de ernst van de nazi-mis- daden in twijfel. Barnes was een volgeling van Rassinier en op zijn beurt weer de men- tor van David L. Hoggan, die in 1969 het eerste volledige Engelstalige boek met re- visionistische ideeën schreef.

Standpunten en methodes

Zo was er eind jaren zestig een internationaal netwerk ontstaan van pseudo-wetenschap- pelijke publicisten, die probeerden het na- tionaal-socialisme te rehabiliteren.

De belangrijkste standpunten van de revi- sionisten zijn de volgende:

- De Holocaust is een verzinsel van de ge- allieerden en vooral van de joden, die hier- door herstelbetalingen van Duitsland los- kregen en de staat Israël konden stichten.
- Er waren geen gaskamers en/of concen- tratiekampen, slechts werkkampen en cre- matoria.
- Het aantal omgekomen joden is veel lager dan wordt beweerd. De joden zijn omge- komen door ziekte of natuurlijke oorza- ken. (Opvallend is dat het door de revi- sionisten genoemde aantal in de loop der jaren afneemt: Rassinier sprak nog van één miljoen joodse slachtoffers, de nu ac- tieve Franse revisionist Faurisson daaren- tegen ontkent dat er joodse slachtoffers zijn; wel zijn er volgens hem 200 à 300.000 mensen omgekomen in kampen, maar dit waren allen niet-joden.)
- De Holocaust wordt door 'de joden' ge- bruikt om goodwill te kweken voor de po- litiek van Israël.
- Documenten waarmee het bestaan van de Holocaust wordt bevestigd zijn vervalst (bijvoorbeeld de documenten over de Son- derkommandos in Auschwitz) of worden verkeerd geïnterpreteerd. Zo zou het dag- boek van Anne Frank een vervalsing zijn, gemaakt door haar vader om er financieel beter van te worden.
- De getuigenissen van joodse overleven- den bestaan uit leugens; de getuigenissen van oud-SS-ers zijn met geweld afge- dwongen.

Naast deze argumenten is er nog een reeks van platvloerse stellingen en complotthe- rieën, zoals die van de Zweed Ditlieb Felde- rer, die het concentratiekamp Birkenau af- doet als een vakantieoord en Anne Frank een drugverslaafde noemt.

Voorts gebruiken zij de volgende methodes en trucs, waarmee zij hun standpunten pro- bieren hard te maken:

- Ze zwijgen over feiten die hun onwelge- vallig zijn, zoals het bestaan van Einsatz- groepen, die een aanzienlijk aantal slacht- offers op hun geweten hebben (schattingen gaan uit van 1.200.000 tot 2.000.000 do- den), en het Euthanasie-Programm, dat aantoonde dat de nazi's al voor het uitbreken van de oorlog bepaalde bevolkingsgroe- pen vermoordden.
- Ze halen documenten vaak uit hun histo- rische context. Het verhullende taalge- bruik van de nazi's wordt letterlijk opgevat om te laten zien dat het bij de Endlösung slechts ging om het verplaatsen van grote groepen joden (de nazi's gebruikten het woord 'Auswanderung').

Robert Faurisson

REVISIONISTISCHE BIBLIOTHEEK

1ste jg. nr. 4 / 2de jg. nr. 1 - driemaandelijkse - okt./nov./dec. 1990 - jan./feb./march 1991
Alphtekstoon: Antwerpen 1

Het 'Dagboek' van Anne Frank : een kritische benadering

Robert Faurisson
Siegfried Verbeke

Vrij Historisch Onderzoek

- Ze gebruiken stellingen van gerespecteerde wetenschappers om hun eigen stellingen te verdedigen. De uitspraak van de Duitse historicus Martin Broszat, dat er in het Duitse Rijk geen gaskamers waren, was voor de Franse revisionist Faurisson aanleiding om te beweren dat er ook in Polen geen gaskamers hebben bestaan.
- Ze doen hun uiterste best om hun publicaties een wetenschappelijk tintje te geven: veel voetnoten en technische verhandelingen over het gebruik van de gaskamers. Ook pronken ze graag met hun wetenschappelijke titulatuur.

Weerlegging

Tegenover al deze beweringen en trucs staan genoeg bewijzen van het tegendeel. Er zijn voldoende nazi-documenten die aantonen dat de genocide plaatsgevonden heeft, er zijn toespraken van Hitler waarin hij de "vernietiging van het joodse ras in Europa" aankondigt, er zijn uitspraken van Himmler en Goebbels over de "uitroeiing" en de "straf-voltrekking", er zijn administratieve gegevens, zoals transportlijsten en kampregisters, die wanneer men ze naast elkaar legt, overeenkomstige gegevens bevatten.

Daarnaast is het bekend dat er door de SS zo'n 22.500 kilo Zyklon B is besteld, waarmee zeker 1 miljoen mensen konden worden vergast. Als laatste zijn er, misschien wel het belangrijkste, de vele getuigenissen van overlevenden, die iedere theorie over een "joods complot" in de kiem smoren, want: hoe kunnen zoveel mensen onafhankelijk van elkaar verhalen van dezelfde strekking vertellen?²

Robert Faurisson

Een belangrijke toename van de aandacht voor het revisionisme vond eind jaren zeventig plaats. Robert Faurisson, professor in de taalwetenschap van de universiteit van Lyon, weet met zijn ontkenning van de gaskamers door te dringen in een aantal vooraanstaande Franse dagbladen. Zijn uitspraken in een interview met *Le Matin de Paris* leidden tot hevige verontwaardiging in Frankrijk en leverden hem een tijdelijke schorsing door de universiteit op.

Zich beroepend op zijn recht op antwoord, schrijft hij een stuk in de kwaliteitskrant *Le Monde*, waarin hij het "goede nieuws aan de arme mensheid" bekendmaakt, dat de gaskamers niet hebben bestaan.

Het debat dat vervolgens in de Franse pers ontstaat, is voor enkele vooraanstaande Franse historici de aanleiding om in *Le Monde* te verklaren dat "*Il n'y a pas, il ne peut pas y avoir de débat sur l'existence des chambres à gaz*". Zo proberen zij de discussie te sluiten.

Dit is koren op de molen van de revisionisten: volgens hen durft het neusje van Frankrijks historische zalm het debat niet aan, omdat ze het niet kunnen winnen. Een gevaar van dit doodzwijgen is dan ook dat in de publieke opinie het idee kan postvatten dat tegenspreken van het revisionistische gedachtengoed niet mogelijk is. Als in maart 1979 ook nog een proces tegen Faurisson wordt aangespannen, is hij de martelaar van de vrije meningsuiting geworden.

Deze positie levert hem steun uit de extreem-linkse hoek op. Verscheidene Franse trotskisten nemen het voor hem op en spannen zijn ideeën voor hun karretje. Volgens hen is de Holocaust een uitvinding van het kapitalisme, dat daarmee de aandacht van de eigen misdaden probeert af te leiden, en een truc van Israël om steun voor het beleid ten aanzien van de Palestijnen te verkrijgen. Bovendien krijgt Faurisson bijval van de bekende radicale Amerikaanse taalwetenschapper Noam Chomsky, die het uit principe opneemt voor het recht op vrije meningsuiting van de revisionist.

Chomsky's pleidooi werd handig door Faurisson gebruikt als voorwoord bij één van zijn boeken.

De ophef rond de revisionisten heeft in Frankrijk geleid tot een wet (van kracht sinds 13 juli 1990) waarmee strafrechtelijke stappen tegen ontkenners van de nazi-misdaden mogelijk zijn.

kleio

Ook een andere gebeurtenis maakte 1979 tot een belangrijk jaar voor de revisionisten. In de Verenigde Staten wordt het Institute of Historical Research opgericht, dat zijn uiterste best doet om er uit te zien als een respectabel wetenschappelijk instituut. Het organiseert congressen en is een belangrijk centrum voor de produktie en distributie van neo-nazistische en revisionistische lectuur.

Duitsland

Aangemoedigd door de groeiende aandacht voor de Holocaust in de jaren zestig en de veranderende houding ten aanzien van Israël na de oorlogen met Egypte, lieten begin jaren zeventig ook Duitse revisionisten van zich horen. Een stroom lectuur was het gevolg met auteurs als oud-SS'er Thies Christophersen, Friedrich Schlegel en Wilhelm Staeglich. Een poging tot rehabilitatie van de nazi's werd eind jaren zeventig ook ondernomen door de Deutsche Volksunion, die openbare bijeenkomsten organiseerde waar "historische onjuistheden" aan de kaak werden gesteld.

Tegenwoordig laait het openlijke antisemitisme in Duitsland weer op en lijkt het klimaat voor het revisionisme gunstig. De Duitse overheid is dan ook tegen de ontkenning van de Holocaust in de weer gekomen met een brochure voor docenten op middelbare scholen, waarin de belangrijkste argumenten tegen de ontkenning worden opgesomd.

Nederland

In Nederland heeft het revisionisme nauwelijks een voet aan de grond kunnen krijgen. In de jaren vijftig is het Paul van Tienen - een oud-SS'er - die zich in de door hem opgerichte tijdschriften wijdt aan "de strijd tegen de geschiedvervalsing". Ook draagt Van Tienen bij aan de verspreiding van revisionistische lectuur via zijn Boekhandel Europa. Als hij in 1964 bij verstek veroordeeld wordt wegens belediging van de joodse bevolkingsgroep, vlucht hij naar Spanje. In de jaren zeventig komt er weer enig leven in het Nederlandse revisionisme met de oprichting van de Stichting Geschiedkundig Genootschap 'De Wende', waarvan het periodiek enkele honderden abonnees heeft. Als ook deze groep in de jaren tachtig een stille dood sterft, worden de activiteiten voortgezet door het Consortium 'De Levensboom' van de weduwe Rost van Tonningen.

Al met al blijft de aandacht voor het revisionisme in Nederland, zowel binnen extreem-rechtse kringen als daarbuiten, gering.³

België

In België lijkt de kans op succes voor het revisionisme groter. Het revisionisme doet het goed bij het extreem-rechtse Vlaams Blok. Voorzitter Karel Dillen vertaalde vlak na de verschijning het eerder genoemde boek van Bardèche en Roeland Raes, politiek directeur van het Blok, sprak over het revisionisme als "een vorm van vrij historisch onderzoek" en liet zich lovend uit over Fau-
risson.

Vanaf 1980 probeert de Vlaamse werkgroep Vrij Historisch Onderzoek (VHO) onder leiding van Siegfried Verbeke met haar tijdschrift een Nederlandse markt aan te boren. Maar op 4 november 1992 verbood de Haagse rechtbank de uitgeverij van VHO om brochures in Nederland te verspreiden op straffe van 10.000 gulden per overtreding. Volgens de uitspraak van de rechtbank mag het recht op vrije meningsuiting worden beperkt, wanneer er sprake is van onrechtmatig handelen tegenover anderen: daarvan was in dit geval sprake vanwege de kwetsende inhoud van de brochures.

Een dergelijke uitspraak is op basis van de Belgische grondwet nog niet mogelijk. Wel werd een voorstel voor een wet naar analogie van de Franse wet (zie boven) in juni 1992 bij het Belgische parlement ingediend.

Een gunstig klimaat

Op het moment slaan revisionistische 'wetenschappers' en politiek actieve groepen de handen ineen. In november 1992 organiseerde de Marokkaanse immigrant Ahmed Rami, ontslagen nadat hij in zijn radioprogramma voor Arabische immigranten antisemitische uitspraken had gedaan, een congres te Stockholm waar de internationale revisionistische top zou verschijnen, naast tegenwoordigers van fundamentalistisch islamitische organisaties. Geschrokken door verontwaardigde reacties en op aandringen van de Israëlische regering verbood de Zweedse overheid de bijeenkomst.

De aandacht voor het revisionisme in Europa en de Verenigde Staten lijkt nog steeds te groeien. In rechts-radicalen kringen is het in om deze vorm van antisemitisme te gebrui-

ken om het nationaal-socialisme te rehabiliteren.

Het is echter de vraag of extreem-rechts het revisionisme wel nodig heeft voor zijn electorale succes. Het Vlaams Blok of het Franse Front National kunnen soms betrappt worden op revisionistische uitspraken, een belangrijk onderdeel van hun politieke stemmingmakerij is het nog niet.

Toch moet het revisionisme niet onderschat worden: de confrontatie met de ontkenning mag niet uit de weg worden gegaan en de weerlegging van hun argumenten vraagt om aandacht. Hopelijk levert dit artikel en de genoemde literatuur daartoe een aanzet.

Noten

1. Zie Gie van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust* (Houtekiet, Antwerpen 1989). Zie voor de contacten tussen extreem-rechts en de revisionisten: Gill Seidel, *De ontkenning van de Holocaust* (Ambo, Den Haag 1988).
2. Zie voor 'bewijsmateriaal' bijvoorbeeld: Eugen Kogon et al. [Hrs.], *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas* (Fischer, Frankfurt am Main 1983).
Jean Claude Pressac, *Auschwitz: technique and operation of the gas chambers* (Beate Klarsfeld Foundation, New York 1989).
Shelly Shapiro [ed.], *Truth prevails: demolishing Holocaust denial: the end of "The Leuchter report"* (Beate Klarsfeld Foundation, New York 1990).
M. Steinberg, *De ogen van het monster: volkerenmoord dag in dag uit* (Hadewijch, Antwerpen 1992) gebaseerd op dagboeken van SS-arts in Auschwitz Paul Kremer.
De Dagboeken van Anne Frank, ingeleid door H. Paape, G. van der Stroom en D. Barnouw (SDU, Den Haag [etc.] 1986). Uitgave van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie; bevat samenvatting van het rapport van het Gerechtelijk Laboratorium waarin de echtheid van het dagboek wordt aangetoond.
3. Zie voor activiteiten van de Nederlandse revisionisten: Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog: fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Bert Bakker, Amsterdam 1991).

Exercities in de studeerkamer

Ben Schoenmaker

Als vervolg op de VGN excursie naar het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' in Delft:

Cartoon: Tom Janssen (Trouw).

Kleio's huis kent vele kamers. Zo gelden parlementaire, agrarische, rechts- en kerkgeschiedenis als zelfstandige subdisciplines binnen de historische wetenschap. De militaire geschiedenis neemt een vergelijkbare positie in. Tegelijkertijd is zij wat Nederland betreft een geval apart, omdat zij lange tijd in een groot isolement verkeerde; zij bewoonde een bescheiden bijgebouwtje, dat bijna geheel aan het zicht was onttrokken.

Aan deze afzondering is de laatste jaren een einde gekomen. Maar voordat de hedendaagse militaire geschiedschrijving aan bod komt, blikst Ben Schoenmaker, medewerker van de Sectie Militaire Geschiedenis, eerst wat verder in het verleden terug.

Na 1840 ging Nederland, hoofdzakelijk als antwoord op het definitief bereiken van de status van kleine mogendheid, een buitenlands beleid van afzijdigheid voeren. Rond de eeuwwisseling kreeg deze politiek een sterk ethisch karakter. Aversie tegen machtspolitiek en afkeer van militair optreden gingen samen met de hoop op vestiging van een internationale rechtsorde. Voor de krijgsmacht was alleen een passieve rol weggelegd. Haar taak was afschrikking. Op het moment dat zij gedwongen zou worden de wapens daadwerkelijk op te nemen, zou de neutraliteitspolitiek reeds hebben gefaald.

Deze militaire onthouding gold niet voor Nederlands-Indië. Daar was het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) een veel gebruikt machtsinstrument. In een lange reeks van oorlogen en expedities leverde het een grote bijdrage aan de vestiging van het Nederlandse gezag over bijna de gehele Indonesische Archipel.

De strijd om Atjeh, die in 1873 begon en in 1914 door de Nederlanders voor beëindigd werd verklaard, was het langste en bitterste conflict. De koloniale krijgsv verrichtingen werden in het moederland met belangstelling gevolgd. De generaals van het KNIL waren de helden van hun tijd. Naast de koffie, tabak en andere exotische produkten die de koloniën voortbrachten, waren zij de leveranciers van de "grote" daden, die in Europa niet meer konden worden verricht.

De daden van Van Heutsz en zijn voorgangers waren een belangrijk bestanddeel van het in de 19e eeuw bloeiende nationalisme. Een ander ingrediënt was het verleden van het moederland zelf. Het pijnlijke besef dat Nederland met de beste wil van de wereld niet meer tot de grote mogendheden kon worden gerekend, had dit nationalisme een wat gefrustreerd, maar vooral een sterk historisch karakter gegeven. Het was de trots van een klein land met een groots verleden.

In dienst van het vaderland

Voor geschiedschrijvers als Bakhuizen van den Brink en Fruin was vaderlandsliefde een belangrijke prikkel. Het was geen toeval dat hun belangstelling sterk uitging naar de zestiende en zeventiende eeuw, het tijdvak van opstand, onafhankelijkheid en overzeese expansie. Zij ontdekten hoeveel van dat verleden nog in de archieven verborgen lag. In hun ogen was het een patriottische taak dit materiaal bloot te leggen.

De strijdleus 'ad fontes' kwam niet alleen uit patriottisme voort. Het typisch negentiende-eeuwse geloof in de bronnen was ook een element van de verwetenschappelijking die de geschiedbeoefening toen onderging. Volgens de methodisch eisen, die vooral Ranke zo nadrukkelijk had gesteld, diende de onderzoeker zich te baseren op oorspron-

kleio

kelijk materiaal. Voorts moest hij geheel ongebonden zijn ten opzichte van zijn onderwerp van studie. Zo zou de historische werkelijkheid het dichtst benaderd kunnen worden.

Het werk van Fruin wordt door dit objectiviteitsstreven en door een groot nationaal enthousiasme gekenmerkt, evenals door de spanning tussen deze beide drijfveren.

Militaire geschiedenis, toen nog krijgsgeschiedenis geheten, genoot in de 19e eeuw een warme belangstelling. Binnen de vaderlandse geschiedschrijving, die zich voornamelijk bekommerde om politiek-staatkundige ontwikkelingen, leek zij door haar beschrijving van veldtochten, slagvelden en belegeringen het nauwst met de nationale trots verbonden. Enkele historici en kamerleden hechtten daarom groot belang aan het blootleggen van het militaire archiefmateriaal. Zij meenden zelfs dat dit een taak van de overheid was.

Na een aantal keren vergeefs aandringen ging de minister van Oorlog in 1891 op hun wens in. Hij gaf luitenant-kolonel F. de Bas de opdracht onderzoek te gaan verrichten naar de Nederlandse krijgsgeschiedenis.

De Bas ging voortvarend te werk. Geholpen door officieren organiseerde hij een omvangrijke speurtocht naar de bronnen die van betekenis waren voor de militaire geschiedenis.¹ In 1897 werd het Krijgsgeschiedkundig Archief van de Generale Staf opgericht, met De Bas aan het hoofd.

Met deze institutionalisering van het militair-historisch onderzoek volgde Nederland een internationale trend. De motieven waren echter niet overal dezelfde. Buitenlandse generale staven hadden hun historische bureaus om praktische redenen in het leven geroepen. Zij meenden dat uit het verleden lessen konden worden getrokken ten behoeve van de oplossing van eigentijdse vraagstukken op het gebied van strategie, tactiek, logistiek en bevelvoering. In Nederland speelden zulke overwegingen geen rol. Het Krijgsgeschiedkundig Archief legde zich bijna volledig toe op de bestudering van het leger van de Republiek.

Onder leiding van luitenant-kolonel F.J.G. ten Raaij werd begonnen met de samenstelling van een meerdelig standaardwerk over de organisatie en operaties van deze strijdmacht, eenvoudig getiteld *Het Staatse Leger 1568-1795*. In 1911 verscheen deel I, dat handelde over de eerste twintig jaar. Daarna volgden nog vele delen zonder dat het project ooit geheel werd afgerond. *Het Staatse Leger* houdt het midden tussen een bronnenuitga-

F. de Bas (1840-1931), de aartsvader van de militaire geschiedschrijving in Nederland.

ve en een geschiedwerk. Vele archiefstukken zijn letterlijk in de tekst of in een van de vele bijlagen opgenomen. De bronnen moesten voor zichzelf spreken.

Terwijl het Krijgsgeschiedkundig Archief tot 1940 aan dit orthodoxe historisme vasthield, deden zich ondertussen in de academisch-historische wereld vele vernieuwingen voor. De contemporanistiek en de sociale en economische geschiedenis kwamen op, terwijl nieuwe onderzoeksmethoden werden ontwikkeld. De krijgsgeschiedenis, beschouwd als de dienstmaagd van het patriottisme, genoot zeker na de Eerste Wereldoorlog weinig aanzien meer. Zo kwam het Krijgsgeschiedkundig Archief in een isolement.

Omdat het uitsluitend niet-academisch geschoolde officieren in dienst had, haakte het evenmin aan bij het proces van professionalisering dat de geschiedwetenschap doormaakte.

De schok van 1940

De vijf oorlogsdagen van mei 1940 gaven aan de militaire geschiedschrijving in Nederland een nieuwe wending. Opeens was zij geroepen contemporaine oorlogshandelingen te beschrijven en te verklaren. Het onderzoek, dat werd opgedragen aan een aantal stafofficieren, begon al in de zomer van 1940. De behoefte aan een verklaring voor de zo verrassend snelle nederlaag was groot. Het Krijgsgeschiedkundig Archief

bleef geheel buiten dit onderzoek. Blijkbaar achtte de legerleiding deze instelling ongeschikt voor het analyseren van recente militaire operaties. Dit werk paste veel beter bij de militaire gewoonte acties na afloop te evalueren met het doel er lessen uit te trekken. Om die reden hadden stafofficieren in vredetijd al dikwijls oefeningen nabeschouwd.

Luitenant-kolonel J.J.C.P. Wilson gaf leiding aan het onderzoek. Officieren kregen het verzoek het verloop van door hen geleide operaties op papier te zetten. Onderofficieren, korporaals en soldaten werd eveneens gevraagd verslag te doen van hun ervaringen. Het resultaat was een grote verzameling gevechtsverslagen die terecht kwam bij het in 1941 opgerichte Krijgsgeschiedkundig Instituut. Op basis van dit vers gecreëerde bronnenmateriaal verschenen toen ook de eerste artikelen. Toen de meeste officieren in 1942 als krijgsgevangenen werden geïnterneerd, droogde deze stroom op.

Spoedig na de bevrijding kwamen de militair-historische werkzaamheden weer op gang. Op 5 juli 1945 werd de Geschiedkundige Sectie van de Generale Staf opgericht. Deze instelling, die de opvolger was van het Krijgsgeschiedkundig Archief en het Krijgsgeschiedkundig Instituut, hervatte het onderzoek naar de meidagen van 1940. Nieuw materiaal werd verzameld, ditmaal ook van Duitse zijde. Het sectiehoofd, luitenant-kolonel D.A. van Hilten, ondervroeg geïnter-

Opmars van de Nederlands militairen tijdens de Eerste Politieke Actie in 1947. Het beschrijven en analyseren van militaire acties is nog altijd een hoofdtaak van de militaire historicus.

neerde Duitse generaals en stafofficieren. In 1951 werd besloten een standaardwerk uit te geven, *De strijd op Nederlandse grondgebied tijdens Wereldoorlog II*. Het zou uit vijf hoofddelen bestaan: de voorgeschiedenis (1922-1939), de mobilisatie (1939-1940), de strijd van 10 tot 19 mei, de Nederlandse land- en luchtsrijdkrachten van mei 1940 tot 1945 en de Duitse en geallieerde gevechtshandelingen op Nederlands grondgebied. Dit voorname bleek onhaalbaar. Alleen hoofddeel III kwam van de grond. Van 1952 tot 1963 werd in veertien delen de strijd van mei 1940 beschreven. De belangrijkste samensteller was generaal-majoor V.E. Nierstrasz.

In 1970 werden de veertien delen, wegens de kleur van de omslag de 'groene serie' genoemd, aangevuld met een studie over de luchtverdediging van mei 1940. De auteur was kolonel F.J. Molenaar. Twee jaar later zag een studie over de Binnenlandse Strijdkrachten het licht. Dit tweedelige werk, geschreven door luitenant-kolonel G.J. van Ojen, is het enige dat van het beoogde hoofddeel IV is gerealiseerd.²

De groene serie

De groene serie bevat een nauwkeurige reconstructie van de gevechten. De samenstellers doen getrouw verslag van verkeerde beslissingen en mislukte maatregelen. Zij sparen hun leger niet. Kritische analyses hebben zij echter achterwege gelaten, omdat die in hun ogen altijd subjectief zijn. Hoewel zij zich dus beperken tot het presenteren van feiten, moet dit neutrale verslag de lezer wel in staat stellen zich een oordeel te vormen over het optreden van het Nederlandse leger

en vooral over het handelen van de officieren. Om het vaststellen van de verantwoordelijkheid van de laatsten was het hun uiteindelijk toch te doen.

Deze invalshoek verklaart waarom aan het Duitse optreden slechts zijdelings aandacht werd besteed.

Het was typerend voor het isolement van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling, zoals de dienst inmiddels heette, dat de moeilijk leesbare groene serie niet rechtstreeks tot het grote publiek doordrong. Daar was dr L. de Jong voor nodig, die in het derde deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* de meidagen beschreef. In zijn knap geconstrueerd relaas, dat voornamelijk op de groene serie is gebaseerd, schetst hij een kritisch en ontnuchterend beeld van het Nederlandse militaire optreden. Een beeld van niet of te laat uitgevoerde tegenaanvallen, van een gebrekkige samenwerking tussen de commandanten, van voortijdige terugtochten en van overal aanwezige paniek.

Kenner van de groene serie waren niet verrast. Vele lezers, vaak gehecht aan het idee van taai weerstand tegen een verraderlijke vijand, zoals dat ondermeer naar voren kwam uit het werk van E.H. Brongers, waren dat echter wel, en soms bijzonder onaangenaam.

Werk van officieren

De strijd van mei 1940 was niet het enige onderzoeksterrein van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling. Ook Nederlands-Indië, en dan vooral de traumatische nederlaag tegen Japan, had haar belangstelling.

Kort na 1945 was een historische dienst binnen het KNIL al begonnen het verloop van de gevechtshandelingen te onderzoeken. Nadat onder chaotische omstandigheden bronnen waren verzameld, verscheen in 1949 het eerste deel van wat een tiendelig stafwerk moest worden, *Nederlands-Indië contra Japan*. Een jaar later werd het KNIL opgeheven.

Vervolgens voltooide de Krijgsgeschiedkundige Afdeling in Den Haag het stafwerk in een afgeslankte versie van zeven delen. Het laatste kwam uit in 1961.

Nederlands-Indië contra Japan kan beschouwd worden als de Indische tegenhanger van de groene serie, zij het dat het werk meer verhalend van karakter is. De delen die ingaan op de gevechtshandelingen van 1942 zijn gebaseerd op verslagen die in 1945 en volgende jaren - uit het geheugen! - waren

opgesteld. Het gaat hier uitsluitend om Nederlandse bronnen.

Hoewel de toon in de traditie van de stafstudie kritisch is, wordt in de beschrijving van het optreden van het KNIL wel het een en ander met de mantel der liefde bedekt. Ook deze studie bereikte geen groot publiek.

Een ander onderzoeksterrein lag eveneens in Azië. In 1954 gaf de Chef van de Generale Staf de Krijgsgeschiedkundige Afdeling opdracht het Nederlands aandeel in de Korea-oorlog te beschrijven. Ongeveer 4000 Nederlandse vrijwilligers hadden aan die onder de vlag van de VN gevoerde strijd deelgenomen.

Luitenant-kolonel M.D. Schaafsma publiceerde in 1961 *Het Nederlands Detachement Verenigde Naties in Korea, 1950-1954*. Dit boek, dat nog altijd geldt als het standaardwerk over dit onderwerp, bevat een gedetailleerde reconstructie van de gevechtshandelingen waarbij het Nederlands detachement betrokken is geweest. De toon is, net als in de groene serie, nuchter en zakelijk.

De officieren van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling legden zich dus toe op de beschrijving van militaire operaties. In de Verenigde Staten en andere landen waren militair-historici na 1945 gaan twifelen aan het praktische nut van die aanpak. Door de snelle technische ontwikkeling en vooral door de invoering van het kernwapen zou naar de mening van velen de oorlogvoering zo drastisch zijn veranderd, dat het verleden irrelevant zou zijn geworden.

De Nederlandse officieren-historici leken deze twijfel niet te delen. Zij verkondigden nog altijd dat militaire geschiedenis vele praktische lessen kon opleveren. Omdat zij nooit duidelijk maakten om wat voor lessen het nu precies ging, leek die bewering op een magische toverformule waarvan de kracht in de praktijk nog nimmer was gebleken.

Het beschrijven van gevechtshandelingen ging de officieren wegens hun militaire vak-kennis goed af. Zij deden het over het algemeen ingetogen en stonden daarmee ver af van de meer populaire, herosch georiënteerde *drum and trumpet*-stijl. Zij misten echter de historische scholing om dergelijke operaties in een politiek-strategisch kader te plaatsen. Zo zijn de eerste twee hoofdeden van de groene serie, die dat ruimere kader hadden moeten bieden nooit verschenen. De vervaardigde manuscripten waren van onvoldoende kwaliteit. Ook in het wel voltooid *Nederlands-Indië contra Japan* bleef een gedegen analyse van het verband

tussen politieke en militaire doelen en strategieën achterwege. Het onderzoek bij de Krijgsgeschiedkundige Afdeling, die in 1961 Sectie Krijgsgeschiedenis was gaan heten, bleef desondanks nog lang in handen van niet-academisch geschoolde beroepsofficieren.

Isolement en integratie

Buiten de Sectie Krijgsgeschiedenis werd in Nederland sinds het einde van de 19e eeuw de militaire geschiedenis nauwelijks meer beoefend. Aan de universiteiten werd zij niet gedoceerd. Nederlandse historici volgden de internationale ontwikkelingen van de geschiedwetenschap. Onder invloed van de Franse Annales-school gingen zij op zoek naar structuren, trends en de 'longue durée'. De als oppervlakkig beschouwde evenementiële geschiedenis, waartoe de traditionele krijgsgeschiedenis werd gerekend, was in de verdediging gedrongen.

Terwijl historici zich dus verre hielden van militaire onderwerpen, kregen sociale wetenschappers na 1945 juist wel grote belangstelling voor de krijgsmacht en het verschijnsel oorlog. Nederland paste wat dat betreft opnieuw goed in een internationale ontwikkeling. In 1962 werd aan de Rijksuniversiteit Groningen het eerste Polemologisch Instituut gevestigd. Daarna kregen ook andere universiteiten dergelijke onderzoekscentra. Ook aan de militaire academies namen de sociale wetenschappen een belangrijke plaats in.

Hoewel het aan deze instellingen verrichte onderzoek in het algemeen geen historische invalshoek had, waren er opvallende uitzonderingen. Dit gold bijvoorbeeld voor de publicaties over krijgsmacht en maatschappij

Het museum is gehuisvest in twee fraai gerestaureerde arsenalen uit de 17e eeuw. U vindt er een collectie van voorwerpen uit de Nederlandse militaire geschiedenis door de eeuwen heen.

Voor het voortgezet onderwijs zijn er verschillende mogelijkheden. U kunt rondleidingen afspreken over een onderwerp, bijvoorbeeld 'De Romeinen in Nederland', 'De Tachtigjarige Oorlog' of 'De V-wapens tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Daarnaast zijn er 'educatieve kisten' met materiaal dat leerlingen vast mogen houden en dat aanschouwelijke uitleg mogelijk maakt.

In het kader van de basisvorming is nieuw lesmateriaal in de maak dat aansluit op de kerndoelen. Er zijn verschillende werkvormen mogelijk, variërend van het zelf maken van een tentoonstelling in de klas tot het rondleiden van medeleerlingen in het museum. In september wordt een voorlichtingsbijeenkomst hierover gehouden voor docenten.

Tentoonstelling

Fotografie Geschiedenis Beeldvorming Nederland en de Tweede Wereldoorlog

Op 29 april startte deze expositie van pers- en vakfotografie, illegale fotografie, amateurfoto-albums en propaganda haar nationale tournee in Delft.

De educatieve dienst van het Legermuseum heeft hierbij een lespakket samengesteld, waarin beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog wordt getoetst aan de hand van onbekend fotomateriaal. Ook is een film over Delft 1944-1945 voorhanden.

Als u meer wilt weten of materiaal aanvragen, dan kunt u terecht bij Susan Dekker (basisonderwijs) en Saskia Smit (VO en basisvorming), tel. 015 - 155047.

Legermuseum, Korte Geer 1, 2611 CA Delft.

Demonstratie van de soldatenvakbond VVDM in 1977. Het bestuderen van het optreden van deze organisatie is een goed voorbeeld van de war and society-benadering.

van de aan de KMA verbonden socioloog J.A.A. van Doorn. Na zijn vertrek uit Breda gaf hij met W.J. Hendrix een opzienbarende studie uit over Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië in de jaren 1945-1950.³

Het isolement van de militaire geschiedenis is nu verleden tijd. Dit is vooral het gevolg van de gedaantewisseling die de Sectie Krijgsgeschiedenis heeft ondergaan. Deze begon in 1974 met de benoeming van de eerste burger, dr C.M. Schulten, tot sectiehoofd. Onder zijn leiding gingen professionele historici de plaats innemen van de historisch ongeschoolde beroepsofficieren. De overgang werd in 1983 voltooid.

Gelijktijdig met deze personele wijzigingen veranderde ook de aard van de werkzaamheden. Het onderzoek werd op dezelfde leest geschoeid als aan universiteiten en aanverwante instellingen. Er werden mogelijkheden gecreëerd de onderzoeksresultaten te publiceren. In 1977 startte de Sectie, onder de naam *Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis* een publikatiereeks. Aanvankelijk waren het vooral bronnenpublicaties, tegenwoordig zijn het bibliografieën en monografieën. In 1978 verscheen het eerste nummer van het wetenschappelijk tijdschrift *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis*. Dit periodiek, dat eenmaal per jaar verschijnt, is het enige in Nederland dat aan militaire geschiedenis is gewijd. Regelmatig verschijnen hierin artikelen van universitaire medewerkers en van recent afgestudeerde historici. Medewerkers van de Sectie publiceren op hun beurt nu ook in de algemene historische tijdschriften.

De integratie van de militaire geschiedenis in de algemene geschiedwetenschap ging gepaard met een grondige verandering van de inhoud van het vak. De Nederlandse militair-historici volgden hierbij de internationale ontwikkelingen binnen de militaire historiografie.

De belangrijkste vernieuwing was de opkomst van de *new military history*, een wat vage term die in de eerste plaats staat voor een flinke uitbreiding van het onderzoeks-terrein. Zo is bijvoorbeeld de rol van de krijgsmacht als maatschappelijke instelling in vreedstijd een zelfstandig onderwerp van studie geworden.⁴ Men spreekt in dit verband ook wel van de *war and society*-benadering. De invloed van de sociale wetenschappen is hier onmiskenbaar. Als gevolg van deze verbreding kreeg de Sectie Krijgsgeschiedenis in 1980 de naam Sectie Militaire Geschiedenis (SMG).

Als gevolg van de *war and society*-benadering leveren militair-historici nu vaak een bijdra-

ge aan algemene debatten binnen de geschiedwetenschap. Zij opereren niet langer in een vacuüm. Tegelijkertijd is in de academisch-historische wereld het besef gegroeid dat voor een goed beeld van de Nederlandse geschiedenis het defensiebeleid, de krijgsmacht en oorlogshandelingen niet genegeerd kunnen worden.

Het meest recente voorbeeld van deze wisselwerking is een in 1992 door de stichting Maatschappij & Krijgsmacht georganiseerd congres over de Koude Oorlog, waar universitaire wetenschappers en historici in dienst van de krijgsmacht naast elkaar optraden.⁵

De geschiedenis van het gevecht

De geschiedschrijving van militaire operaties, ook wel operationele geschiedschrijving genoemd, is een belangrijke activiteit van de SMG gebleven, terwijl zij nog altijd weinig universitaire beoefenaren kent. Alleen historici als J.A. de Moor en W. IJzereef, die bepaalde aspecten van de dekolonisatieoorlog in Indonesië bestuderen, hebben zich erin bekwaamd.

De oorzaak hiervan is dat de operationele geschiedschrijving in tegenstelling tot *war and society*-onderwerpen een meer afgebakend terrein is gebleven. Hoewel ook zij in de eerste plaats aan de moderne academische maatstaven moet voldoen, blijft er toch typisch militaire kennis voor nodig: kennis van strategie, tactiek, legerorganisatie enz. Daarnaast stelt zij de onderzoeker voor bijzondere methodologische en bronnentechnische vragen die samenhangen met het reconstrueren van de altijd chaotische oorlogshandelingen. De moderne operationele geschiedschrijving moet overigens meer bieden dan alleen een feitelijke beschrijving van het gevecht. De operaties moeten in een bredere politiek-strategische context worden geplaatst. Onmiddellijk toepasbare lessen menen de beoefenaren van deze historische arbeid tegenwoordig niet meer te kunnen bieden. Zij pretenderen niet langer een 'receptenboek voor de overwinning' te schrijven.

Met twee studies heeft de SMG getracht vorm en inhoud te geven aan de moderne operationele geschiedschrijving.

De eerste heeft betrekking op de strijd van mei 1940.⁶ De analyse van de gevechtshandelingen bevat een aantal nieuwe elementen. De strijd wordt niet meer vanuit een zuiver Nederlands perspectief beschreven. Aan het Duitse optreden, de Duitse erva-

ringen en visie op de strijd besteden de auteurs evenzeer aandacht. Bovendien wordt de oorlog op Nederlands grondgebied meer in een internationaal verband geplaatst en opgevat als een –klein– onderdeel van de grote Duitse aanval op West-Europa.

Het boek heeft een historiografisch karakter. De auteurs voelden zich genoodzaakt hun positie te bepalen ten opzichte van de vele eerder verschenen studies, vooral die van De Jong en Brongers. Het door Brongers geschetste beeld van de strijd, waarin de snelle nederlaag ondermeer wordt geweten aan de systematische schending van het oorlogsrecht van de kant van Duitse troepen, wordt bestreden. Ook zijn opvatting dat de Duitsers op Nederlands grondgebied buitengewoon zware personele en materiële verliezen zouden hebben geleden, wordt als een hardnekkige mythe van de hand gewezen.

De auteurs staan in hun ontnuchterend relaas van de strijd en hun expliciet oordeel over het optreden van het Nederlands leger dichtbij de twintig jaar oude opvattingen van De Jong, die op basis van de groene serie al vele mythes had opgeruimd. Toch zijn er ook verschillen met De Jong. Die betreffen voornamelijk het politiek-strategisch kader van de oorlog. In *Mei 1940* wordt de na 1945 zo verasmade neutraliteitspolitiek geherwaardeerd. Zij was, volgens de auteurs, binnen de toen bestaande internationale verhoudingen de enige realistische beleids optie. Verder wordt het beeld van een in de jaren dertig sterk verwaarloosde defensie en een onvoorberede krijgsmacht genuanceerd. De auteurs vragen zich af of een groter financieel offer ten gunste van de landverdediging tot een minder traumatische nederlaag zou hebben geleid. Deze vraag stellen is haar beantwoorden.

De tweede operationeel-historische studie is het proefschrift van P.M.H. Groen over het Nederlandse militaire optreden in Nederlands-Indië in de jaren 1945-1950.⁷

In deze studie ligt de nadruk niet op een gedetailleerde beschrijving van de talloze gevechtshandelingen, maar op een analyse van de gevoerde strategie. De motieven, de besluitvorming en de effectiviteit van dit militaire beleid worden onderzocht.

Het proefschrift van mevrouw Groen is een goed voorbeeld van een militair-historische studie die een lacune binnen de algemene geschiedschrijving opvult. Tot nog toe waren in de vele aan het dekolonisatieproces gewijde wetenschappelijke publikaties hoofdzakelijk politieke, diplomatieke en in mindere mate economische aspecten aan bod gekomen.

De Indische voorsprong

Al met al moet worden geconcludeerd dat in de geschiedschrijving over Nederlands-Indië de integratie van de militaire geschiedenis verder is gevorderd dan in die over Nederland zelf. Dit is niet alleen te danken aan het werk van Groen, De Moor en IJzereef. Er is ook vooruitgang geboekt rond het tweede militaire thema uit de contemporaine Indische geschiedenis: de Japanse aanval van 1942.

Vooralsnog wordt het merendeel van het militair-historisch onderzoek door medewerkers van de SMG verricht. Wellicht verandert dat in de nabije toekomst. Aan de universiteiten is de belangstelling voor dit vak in elk geval duidelijk groeiende.

Luitenant-kolonel H.L. Zwitzer, jarenlang medewerker van de SMG, leverde in 1982 kritiek op de gevestigde opvatting dat de val van Nederlands-Indië te wijten zou zijn geweest aan een slecht defensiebeleid. Deze opvatting hield te weinig rekening met de grote kwetsbaarheid van het Nederlands koloniaal bezit. Al vanaf het begin van negentiende eeuw, zo benadrukte Zwitzer, was het kleine Nederland voor de verdediging van Nederlands-Indië afhankelijk van de bescherming van Groot-Brittannië.⁸

G. Teitler toonde vervolgens aan dat gezien de beperkte financiële middelen de inrichting van een adequate verdediging van dit immense bezit in Azië praktisch onhaalbaar was.⁹ Desondanks waren in 1941 de verwachtingen van burgers en militairen hooggespannen. Hoe hun moreel zich hield gedurende de strijd tegen Japan was in 1992 onderwerp van een congres.¹⁰

Ook van het Leidse Instituut voor de Geschiedenis van de Europese Expansie, dat er sterk voor pleit de militaire factor in de geschiedenis van de overzeese expansie op te nemen, gaat een stimulerende werking uit. Een recent voorbeeld hiervan is een in 1989 uitgegeven bundel essays over koloniale oorlogen in Azië en Afrika.¹¹

De integratie van de militaire geschiedenis in de historiografie betreffende Nederland zelf is later op gang gekomen. Vergeleken met het buitenland is er nog altijd sprake van een achterstand. In de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* uit 1981 en 1982 komt de militaire geschiedenis nog maar nauwelijks aan bod. In 1987 trok A.F. Manning nog terecht de conclusie dat de integratie van de militaire geschiedschrijving in de geschiedenis van 'onze internationale positie' nog altijd niet had plaatsgevonden. Inmiddels is hierin verandering gekomen. In de eerste plaats zijn twee proefschriften verschenen, die het negentiende-eeuwse defensiebeleid voor respectievelijk de periode

1839-1874 en 1874-1914 onder de loupe nemen.¹² Wellicht zal ook een door de SMG gestart onderzoeksproject naar de geschiedenis van de Koninklijke Landmacht na de Tweede Wereldoorlog een bijdrage kunnen leveren.

Vooralsnog wordt het merendeel van het militair-historisch onderzoek door medewerkers van de SMG verricht. Wellicht verandert dat in de nabije toekomst. Aan de universiteiten is de belangstelling voor dit vak in elk geval duidelijk groeiende.

Noten

1. Het resultaat van dit monnikenwerk werd vastgelegd in: F. de Bas, *Repertorium voor de Nederlandse krijgsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1905).
2. F.J. Molenaar, *De luchtverdediging mei 1940; de strijd op Nederlandse grondgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1970); G.J. van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* ('s-Gravenhage 1972).
3. J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands-Indisch-Indonesisch conflict* (Rotterdam 1970).
4. Voorbeelden hiervan zijn de eerste twee proefschriften van de hand van sectiemedewerkers: H. Amersfoort, *Koning en Kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1819* ('s-Gravenhage 1988) en J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van de officieren ten behoeve van het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* ('s-Gravenhage 1989).
5. Naar aanleiding van dit congres verscheen de bundel: J. Hoffenaar, G. Teitler, ed., *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* ('s-Gravenhage 1992).
6. H. Amersfoort, P.H. Kamphuis, ed., *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* ('s-Gravenhage 1990).
7. P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991).
8. H.L. Zwitzer, 'Verdediging en val van Nederlands-Indië. Toetsing van een trauma', in: *Internationale Spectator XXXVI* (mei 1982) 276-283.
9. G. Teitler, *Anatomie van de Indische defensie. Scenario's, plannen, beleid, 1892-1920* (Leiden 1988).
10. De lezingen zijn gepubliceerd in: P.M.H. Groen, E. Touwen-Bouwsma, ed., *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* ('s-Gravenhage 1992).
11. J.A. de Moor, H.L. Wesseling, ed., *Imperialism and war. Essays on colonial wars in Asia and Africa. Comparative studies in overseas history. Publications of the Leiden Centre for the history of European Expansion, deel VIII* (Leiden 1989).
12. W. Bevaart, *De Nederlandse defensie 1839-1874* ('s-Gravenhage 1993). W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen voor de verdediging van Nederland 1874-1914* ('s-Gravenhage 1992).

Koude Oorlog in beeld

De redactie biedt u een bronnenkatern aan over het thema Koude Oorlog. De bronnen zijn cartoons uit de voormalige USSR en Nederland, zoals ze toendertijd in de pers verschenen. Deze uitgave is verzorgd door Jeroen Ondewater en Noor Schade, die betrokken waren bij één van de eerste bilaterale historische projecten USSR/Nederland, 'Groningen-Moermansk'. Op de conferentie "Grenzen verleggen" te Leeuwarden presenteerde Jeroen dit materiaal aan een aantal Europese collega's.

Jeroen Onderwater is verbonden aan de sectie Politieke Wetenschappen van de RU Groningen en werkt ook voor de Stichting Milieu Educatie in Utrecht.

Noor Schade is vakdidactica aan de RUG en houdt zich tevens bezig met de internationalisering van het geschiedenisonderwijs.

Op de voorlichtingsbijeenkomsten van de WIEG over de nieuwe opzet van het geschiedenisexamen heeft "het veld" zeer nadrukkelijk een beroep gedaan op KLEIO om een bijdrage te leveren aan het publiceren van bronnenmateriaal.

Begrijpelijk: in het nieuwe examen wordt nadrukkelijk een beroep gedaan op de vaardigheid van leerlingen om bronnen te kunnen hanteren. De bronnen zouden moeten aansluiten bij de themavelden die genoemd staan in de nieuwe richtlijnen voor het examen. Het grote aantal thema's, de beperkte markt en de ongewisheid van een aantal zaken zal de uitgeverijen voorlopig zeer terughoudend doen opstellen met betrekking tot het uitgeven van bronnenbundels over niet-examenonderwerpen.

Op de bijeenkomsten waaraan ik meewerkte, heb ik aangegeven dat binnen de redactie reeds als beleid was uitgezet om regelmatig bronnenkaternen te laten verschijnen. Een aantal is in voorbereiding.

De redactie nodigt collega's uit om eens een kijkje in de kast te nemen en te zien of er misschien niet een alleraardigst setje bronnen in ligt, dat de moeite waard is om onder de

collega's te verspreiden. Ook een enkele bron waarvan u weet dat leerlingen daarmee een betere kijk op een thema kunnen krijgen of een goede training in een bepaalde vaardigheid of meerdere vaardigheden hebben, is welkom. Wij kunnen dan een voorraad aanleggen over een thema en indien voldoende voor een katern aanwezig is, tot publicatie overgaan.

De redactie is in het bijzonder op zoek naar bewerkte bronnen die ook geschikt zijn om op VBO/Mavo-niveau te gebruiken. De vaak noodzakelijke bewerking van bronnenmateriaal voor deze groep leerlingen is tijdsintensief en vereist de nodige kennis van het soort leerlingen. Helaas is juist de categorie leerkrachten die deze leerlingen kent, niet de groep die met plezier bronnetjes zoekt en bewerkt. Daarom is bijna alle materiaal van harte welkom.

De oorlog die nooit uitbarstte

Dit katern, 'De oorlog die nooit uitbarstte', van Jeroen Onderwater en Noor Schade, bevat een aantal cartoons over De Koude Oorlog (thema: Internationale betrekkingen en blokvorming).

De totstandkoming van het katern is een toevallige samenloop van omstandigheden. In het kader van het congres "Redefining borders" in Leeuwarden werkt Jeroen Onderwater mee aan een workshop verzorgd door Russen en Nederlanders. Voor dit doel is een selectie gemaakt van cartoons zowel uit de oude USSR als uit Nederland. Een aardige manier om een zicht te krijgen op de visies van beide partijen.

Bij het bekijken van het materiaal bekwam mij een gevoel waarmee ook al menige schoolboekenschrijver geworsteld moet hebben, namelijk het besef hoe betrekkelijk thema's zijn die in het geschiedenisonderwijs aan bod komen. Een onderwerp als de Koude Oorlog was tot 4 jaar terug een must.

UITDAGING

In het midden van dit katern is een grote prent afgedrukt, waarop voor kenners een heleboel te zien is, een echt 'docentencartoon'.

Wij dagen u uit een opdracht hierbij te verzinnen en deze samen met het antwoordmodel naar Bart Engbers op te sturen! Een deskundige jury zal uitmaken wie de beste opgave heeft gemaakt. Deze wordt afgedrukt in KLEIO: als prijs is beschikbaar het degelijke, zeer dikke en zware boek van Alan Bullock *Hitler en Stalin* (Agon, Amsterdam 1991).

Maatschappelijke systemen werden naast elkaar gezet en met elkaar vergeleken, de diepere motieven van het buitenlands beleid van de twee machtsblokken werden geanalyseerd in het kader van een zekere eeuwigheidswaarde, en van iedere leerling werd verwacht enig inzicht te hebben in de werking van de systemen.

En nu? Is het onderwerp nog wel interessant? De inhoud van het vak geschiedenis in de bovenbouw wordt voor een groot deel bepaald door de actualiteit en de bruikbaarheid ervan voor de maatschappelijke analyse. Wanneer onderwerpen echt tot de geschiedenis gaan behoren verdwijnen ze uit het zichtsveld van het onderwijs. Het is daarom verheugend dat bij de themavelden voor het nieuwe examen ook geschiedenisonderwerpen zijn opgenomen uit de periodes vóór 1900.

De cartoons over 'De Koude Oorlog' in dit bronnenkatern, anno 1993 los van de dagelijkse politieke actualiteit, geven een aardig zicht op het politiek handelen en denken, blok(groeps)vorming en wederzijds vijandbeeld.

Bart Engbers

De auteurs van dit Bronnenkatern zijn veel dank verschuldigd aan Harry Bijl voor assistentie bij het zoeken naar en selecteren van de prenten, en aan André Heemstra, Michiel Knol en Sven Standhart voor de vertalingen van de Russische opschriften.

De oorlog die nooit uitbarstte

Jeroen Onderwater en Noor Schade

De Koude Oorlog is voorbij. Gedurende 45 jaar heeft ze Europa en het grootste deel van de rest van de wereld in twee invloedssferen verdeeld. Een land maakte deel uit van het communistische blok of van het kapitalistische. De twee blokken zagen elkaar als vijanden.

Dit Kleio-bronnenkatern laat aan de hand van cartoons uit Nederland en de Sovjet-Unie uit de periode 1949-1983 zien hoe door Nederlandse cartoonisten tegen de Sovjet-Unie werd aangekeken en omgekeerd wat de visie van tekenaars van spotprenten daar met betrekking tot het Westen in het algemeen en Nederland in het bijzonder was.

Het spreekt vanzelf dat in de Nederlandse pers veel meer prenten over de Sovjet-Unie en haar buitenlands beleid te vinden zijn dan in de Sovjet-pers over Nederland. Voor ons was het communistisch moederland van veel groter belang dan Nederland voor haar. Er zijn niet veel prenten die expliciete verwijzingen naar Nederland bevatten. Een selectie daaruit is apart in deze publicatie opgenomen. Deze verzameling cartoons bevat verder vooral prenten die laten zien hoe de politieke leiding van de Sovjet-Unie dacht over West-Europa.

Ter vergelijking

Wij hebben zoveel mogelijk gezocht naar cartoons over dezelfde kwesties. Dit maakt het mogelijk leerlingen prenten uit beide landen met elkaar te laten vergelijken.

Spotprenten die een beeld geven van de manier waarop Sovjets en Nederlanders tegen elkaar aankeken werden vooral gemaakt op de momenten dat de relatie tussen de landen/ blokken actueel was. We hebben daarom gezocht naar prenten over een aantal crises uit de geschiedenis van de Koude Oorlog. Op die momenten hielden de schrijvende en dus ook de tekenende pers zich bezig met de relatie tussen de blokken/landen.

НИДЕРЛАНДЫ (КОРОЛЕВСТВО НИДЕРЛАНДОВ)

'Dubbelcartoon van Opland'.

Deze prent sierde het affiche voor een landelijke actieweek tegen de plaatsing van kruisraketten die in 1984 in Nederland werd gehouden. Hij werd overgenomen in een Russische krant met het onderschrift: 'Wij staan geen Amerikaanse raketten toe in Nederland. Deze poster werd symbool van een grote anti-oorlogsbeweging in het land'.

Geselecteerd zijn:

- * de oprichting van de NAVO(1949)
- * de Korea-oorlog
- * de Hongaarse opstand(1956)
- * de Duitse herbewapening
- * de Cubaanse rakettencrisis(1962)
- * de inval in Tsjechoslowakije(1968)
- * de Vietnam-oorlog
- * mensenrechten
- * de oorlog in Afghanistan
- * Polen begin jaren tachtig
- * de ontwikkeling en plaatsing van kernraketten voor middellange afstand

Bij het samenstellen van dit bronnenkatern is dankbaar gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

W.P. Van den Bercken, *Het beeld van het Westen in de Sovjet pers* (Groningen 1980).

M.P. van den Heuvel, 'Pers in staatskorsset', in: *Onze Jaren 45-70*, deel 5 aflevering 70, blz. 2234-2238.

De pers in de Sovjet-Unie

Om de spotprenten te kunnen begrijpen is het noodzakelijk te weten wat de functie van de pers in de Sovjet-Unie was en hoe die verschilde van die van de Nederlandse pers.

In ons land was sprake van een onafhankelijke pers. Kranten konden publiceren wat ze wilden. In de Sovjet-Unie was dat niet zo. De pers was daar niet meer dan een instrument van de regering. In kranten werd daarom alleen maar positief bericht over regering en partij. Ook alle tijdschriften waren niet meer dan een soort reclamefolders voor de regering c.q. de communistische partij.

Van den Heuvel heeft in *Onze Jaren 45-70* (deel 5, aflevering 70) de functies van de pers in de Sovjet-Unie op een rij gezet. Deze functies kunnen ook gelezen worden als richtlijnen, die voor de tekenaars van spotprenten golden:

1. opvoeden van de Sovjetmens in communistische zin;
2. populair maken van besluiten van de communistische partij en de overheid;
3. mobiliseren van de massa's voor de opbouw van het communisme;
4. propageren van vrede en het ontmaskeren van imperialistische oorlogshiters.

Als 5e functie noemt Van den Heuvel het uitoefenen van kritiek en zelfkritiek. Deze functie gold vooral binnenlandse omstandigheden en blijft hier dus verder buiten beschouwing.

De officiële standpunten bereikten in ieder geval in theorie het gros van de Sovjet-burgers. Kranten hadden in de Sovjet-Unie kolossale oplagen. Van de officiële partijkrant *Pravda* (= waarheid) werden dagelijks 10 miljoen exemplaren gedrukt. De *Izvestia*, de officiële regeringskrant, rolde in een oplage van 8,5 miljoen van de drukpers. Dan waren er nog de *Pionierskaja Pravda*, een jongerenkrant voor 10-15 jarigen (10 miljoen exemplaren) en het sportdagblad *Sovjetski Sport* (3 miljoen exemplaren). Tenslotte was er het satirische weekblad *Krokodil* waarvan er 6 miljoen gemaakt werden. Uit dit laatste blad zijn bijna alle Russische cartoons afkomstig die in dit bronnenkatern zijn opgenomen.

Het beeld van het westen

De Sovjetmedia generaliseren en geven een ongenueanceerd beeld van het Westen.

Alle westerse landen zijn kapitalistisch. Daarbij wordt volledig voorbijgegaan aan de veranderingen die zich in de 20e eeuw in de meeste westerse landen hebben voorgedaan. Het kapitalisme heeft sinds de tijd van Marx flink wat veranderingen ondergaan.

Verder valt op dat bijna steeds alle westerse landen op een hoop worden gegooid. Politiek en economisch totaal verschillende landen als Zweden en Zuid-Afrika, Canada en Chili worden neergezet als landen met een verderfelijk systeem.

Tenslotte wordt over het Westen beweerd dat het een ideologie heeft die ongeveer net zo werkt als die in de Sovjet-Unie (een schoolvoorbeeld van projectie). De vrijheid van meningsuiting en het meerpartijensysteem zijn dan ook niet meer dan instrumenten waarmee de heersende klasse de rest van de bevolking onderdrukt.

De spotprenten over het Westen snijden meestal dezelfde thema's aan. Daarnaast bedienen de tekenaars zich in de meeste gevallen van hetzelfde beperkte repertoire aan symbolen. De prenten zijn ook weinig subtiel. De boodschap laat aan duidelijkheid over het algemeen niets te wensen over. Doel is steeds het zwart maken van de klassevijand.

Kort samengevat: Sovjet-cartoonisten sloegen telkens weer bijna oorverdovend hard met dezelfde hamer op hetzelfde aambeeld.

Vaak terugkerende thema's zijn: het lijden

van de arbeiders in het Westen, de oorlogszucht van het Westen, het militair-industrieel complex, de wapenwedloop, het imperialisme/neokolonialisme, ruzies tussen westerse bondgenoten, spionage en sabotage door het Westen, angst voor Duitsland en het nationaal-socialisme.

De tekenaars maken ook vaak gebruik van dezelfde symbolen. Er komen veel kapitalistische en nationaal-socialistische symbolen op de cartoons voor (dollartekens, hakenkruizen, ijzeren kruizen, doodskoppen). In het algemeen geldt dat vaak verwezen wordt naar de Tweede Wereldoorlog. Ook ver daarna nog worden bekende Westerse politici en legerleiders uit de oorlogstijd als Churchill, Truman en Montgomery afgebeeld.

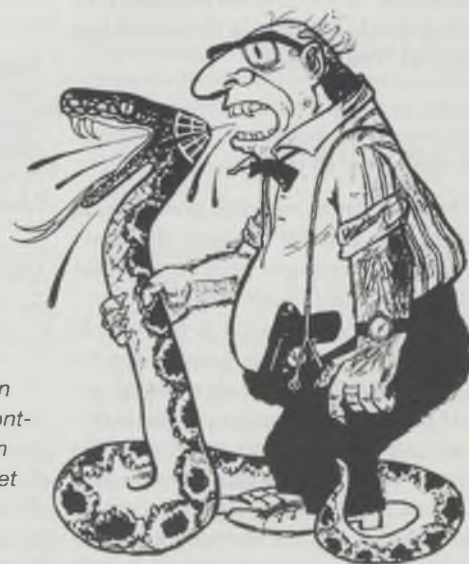
De cartoons in de Sovjet-pers zijn over het algemeen weinig subtiel. Ze laten de consument weinig ruimte om er zijn of haar eigen gedachten bij te hebben. In de literatuur wordt wel gesuggereerd dat veel cartoons in de Sovjet-Unie om die reden hun doel volledig voorbij zijn geschoten. In plaats van de dagelijkse berichtgeving extra kracht bij te zetten wordt het tegendeel bereikt en de geloofwaardigheid verder aangetast.

Bij de tekeningen is, in tegenstelling tot spotprenten in de Nederlandse pers, meestal ook een uitgebreide toelichting opgenomen. Mochten er lezers zijn die de cartoon toch nog verkeerd uit zouden leggen dan worden die door de begeleidende tekst wel teruggefloten!

Laster over Europa

De reactionaire krachten van de BRD en enkele andere West-Europese landen ontvouwen hun campagne van laster tegen het socialistische kamp getergd door het mislukken van hun plannen in Tsjecho-Slowakije.

*Uit: Krokodil, 1968.
Cartoon van V. Soloveva.*

Suggesties voor vragen en opdrachten bij het werken met cartoons

Docenten kunnen cartoons gebruiken om verschillende doelen te bereiken. Ze kunnen gebruikt worden ter illustratie, motivatie, om kennis of inzicht te verwerven en te toetsen, of om vaardigheden te verwerven, te oefenen en te toetsen. Het kan dan gaan om algemene en/of om specifiek historische vaardigheden.

Om de cartoons goed te kunnen gebruiken moet de docent zich de vraag stellen of de leerlingen over voldoende achtergrondinformatie beschikken om een cartoon te kunnen 'lezen'. Als dat niet het geval is moet hij die informatie toevoegen.

Bij het werken met cartoons moet de interpretatie gezien worden als sluitstuk van een onderzoeksproces. Je kunt bijna zeggen dat die interpretatie zo lang mogelijk moet worden uitgesteld, om het stadium van informatieverstrekking alle ruimte en aandacht te geven.

Het werken met deze cartoons in de klas kan in drie fasen verlopen:

1. Een waarnemingsoefening

Leerlingen beschrijven (mondeling of schriftelijk, individueel of in groepsverband) wat er op de prent te zien is. De docent kan zo peilen welke informatie eventueel toegevoegd dient te worden.

2. Een onderwijsleergesprek

De docent verstrekt aanvullende informatie (eventueel door middel van aanvullend bronnenmateriaal).

Om het leerlingen mogelijk te maken de cartoons uit de Sovjet-Unie goed te interpreteren dienen zij eerst geïnformeerd te worden over de functie die de pers in de Sovjet-Unie had. Deze informatie gevoegd bij wat zijzelf zelf hebben waargenomen stelt de leerlingen in staat een groot aantal van de volgende vragen te beantwoorden:

Wie is/zijn dit?

Wanneer was dit?

Waar gaat het over?

Waarom is dit zo gebeurd?

Wie heeft het getekend?

Waarom is het zo getekend?

3. Verwerkingsopdrachten

(individueel of in groepen)

- De leerlingen vergelijken visies van verschillende tekenaars op dezelfde gebeurtenis, noteren de verschillen en proberen die te verklaren;

- de docent deelt gescheiden van elkaar een aantal prenten en een aantal onderschriften uit. Leerlingen zoeken het juiste onderschrift bij de juiste prent;
- leerlingen krijgen de opdracht een serie losse cartoons chronologisch of thematisch te ordenen;
- leerlingen bedenken zelf onderschriften;
- leerlingen bedenken (en tekenen?) zelf een prent die de 'tegenpartij' of een bepaalde tekenaar gemaakt zou kunnen hebben als reactie op een bepaalde gebeurtenis;
- leerlingen onderzoeken welke stereotype beelden van de Sovjet-Unie en haar inwoners uit de Nederlandse cartoons naar voren komen en vice versa;
- leerlingen krijgen de opdracht informatie over de gebeurtenis waarop een prent betrekking heeft op te zoeken. Ze vergelijken die met de gegevens uit de cartoon.

In dit bronnenkatern zijn drie clusters cartoons afgedrukt.

A. cartoons uit de Sovjet-Unie over Nederland,

B. cartoons uit beide landen over Hongarije 1956 en

C. cartoons uit beide landen over bewapening.

Per cluster worden suggesties gegeven voor vragen en opdrachten die corresponderen met elk van de fasen die in het hoofdstukje 'suggesties voor vragen en opdrachten' genoemd staan.

Onder 'I. Wat zie je?' worden per cartoon bijzonderheden gemeld die gemakkelijk over het hoofd gezien kunnen worden.

Bij II gaat het om algemene informatie en/of informatie per cartoon. U kunt op basis van de informatie in de cartoon en de extra informatie die hier wordt verschaft in een onderwijsleergesprek of anderszins de vragen aan de orde stellen die bij 2 worden genoemd.

Verder zijn per cluster één of meer verwerkingsopdrachten afgedrukt. Deze geven een idee hoe het materiaal gebruikt kan worden. Maar er is natuurlijk veel meer mogelijk.

'De dichter Solsjenitzyn is een gevaar voor partij en staat.'

Cartoon van Fritz Behrend.

Hoezo bemoeien met? Welk recht heb ik om binnen te vallen in een privé huis? In een ander land - dat is een heel andere zaak.

Uit: Izvestia, 1963.

Cartoon van Opland, 1968.

Cartoons over Nederland

I. Wat zie je?

1. Let op het dollarteken op de uniformpet van de Amerikaan.
2. Een Nederlandse militair (met Goudse pijp!) die duidelijk door strijd getekend is, wil Indonesië in zijn net vangen. Van Indonesië stijgt rook op (suggestie van gevechten). Nederland dreigt door Engeland gevangen te worden. Engeland heeft een tweetal verstelstukken in zijn jas. Suggestie is dat het niet goed gaat met het land. Engeland dreigt op zijn beurt weer door de VS (let op de raket in de zak van Uncle Sam) gegrepen te worden. Alle landen worden door 'krisis' bedreigd.
3. Let op de manier waarop de Amerikaan wordt neergezet. Hij is groot, dik en ziet eruit als een zakenman.
4. Algemene indruk is dat Nederland als een beetje 'historisch' wordt neergezet. Het huisje en de vrouw doen beiden laat-mid-deleeuws aan. Let op de tulpen in de tuin.

Opdracht

Deze prenten bevatten informatie over Nederlanders. Ze laten zien hoe Nederlanders er volgens de Sovjet-Unie uitzien. Ze zeggen ook iets over het idee dat Sovjets hadden van het karakter van Nederlanders.

Schrijf voor elk van deze prenten op hoe Nederlanders worden afgebeeld. Let daarbij op uiterlijk en op informatie over hun karakter of opvattingen.

Schrijf daarna op of je het daar wel of niet mee eens bent. Geef ook aan waarom wel/niet.

II. Aanvullende informatie

1. In 1949 wordt de NAVO opgericht. Het is een bondgenootschap tussen West-Europese landen, Zuid-Europese landen, de Verenigde Staten en Canada. Amerikaanse soldaten kwamen naar Europa om een bijdrage te leveren aan de militaire kracht van de bondgenoten. In de Sovjet-Unie keek men anders tegen de Amerikaanse aanwezigheid in West-Europa aan.

2. De Sovjet-Unie verzette zich altijd sterk tegen allerlei vormen van kolonialisme. Ze steunde, direct of indirect (bijvoorbeeld via Cuba) vele bevrijdingsbewegingen.

Saillant gegeven is dat de Amerikanen na de Tweede Wereldoorlog juist veel druk op Nederland uitoefenden om Indonesië onafhankelijk te laten worden. Volgens deze cartoon echter willen de Amerikanen (op een wat grotere schaal) hetzelfde als de Nederlanders.

3. De Sovjet-Unie meende dat alle West-Europese landen in de Verenigde Naties als een soort van automaten het beleid van de VS steunden.

4. De prent verwijst waarschijnlijk naar het besluit van de Nederlandse regering om feitelijke plaatsing van de kruisraketten en Pershing II-raketten uit te stellen. De Nederlandse regering heeft nooit besloten niet te plaatsen, integendeel.

1. Amerikanen in Holland

- Misschien, Nederlandse heren, stelt U onze aanwezigheid niet op prijs?
- Om eerlijk te zijn, meneer, het bevalt me niet.
- Nou en? U kunt toch gewoon weggaan!

Uit: Krokodil, 1949. Cartoon van K. Eliseeva.

2. Onafscheidelijke vrienden

Op de hoed van het skelet: krisis. Op de helm van de militair: Holland. Op het eilandje: Indonesië. Uit: Krokodil, 1950.

3. Ik stel voor onze afspraak te veranderen

Uit: Izwestia. Cartoon van K. Ribaldo.

4. Nieuws op het gebied van de mechanisatie

Amerikaanse stemmachine.

Op de bordjes: Luxemburg Holland België Frankrijk Groot-Brittannië.

Op de knoppen: tegen voor.

Cartoons over Hongarije 1956

I. Wat zie je?

1. Let op de gelaatsuitdrukking van de beer en de brandende stad op de achtergrond.
2. Let op de ster op de muts (communistisch symbool). In de verte zijn rokende puinhopen te zien.
3. Chroestsjov trekt het IJzeren Gordijn naar beneden over de Hongaarse staat (winkel). In de winkel een galg, wapens en munitie. Links van de deur symbolen die wijzen op geweld dat zich binnen afspeelt. Let ook op de ster, na hamer en sikkel belangrijkste communistische symbool.
4. Een huilende eend in jacquet (een diplomaat derhalve) spreekt van een spreekgestoelte in de VN. De hyena heeft een uniform aan waarop te zien zijn een doodskop, een hakenkruis, een medaille met de kop van Horthy erop. Op het mes dat aan zijn zijde hangt en op zijn arm en broek bevinden zich bloedvlekken.
5. Het groepje mannen heeft uiteenlopende kleren aan. Er is een man als vliegenier uitgedost. Ze zijn letterlijk tot de tanden bewapend. De hoofddeksels zouden kunnen wijzen op verschillende nationaliteiten. Op het onderste plaatje zijn ze hun wapens kwijt en zijn de meesten gewond.

II. Aanvullende informatie

In Hongarije begon de publieke opinie zich in de tweede helft van 1956 te roeren. De Sovjet-Unie oefende druk uit die leidde tot de vervanging van hardelijnser Rákosi door Ernest Gerő, een gematigder communist. De onrust in het land bleef echter groeien. Tegenstanders van de regering eisten dat de hervormingsgezinde Imre Nagy in de regering benoemd zou worden. Op 23 oktober mochten studenten een demonstratie houden als blijk van solidariteit met Polen (waar ook hervormingen gaande waren). Deze demonstratie liep uit op een opstand tegen de regering. Die zag zich genoodzaakt geweld te gebruiken en Sovjet-troepen te hulp te roepen. Tegelijk benoemde ze Imre Nagy tot premier. Die deed de ene concessie aan de hervormingsgezinden na de andere. Op 30 oktober verklaarde hij zelfs dat de communistische partij niet langer de enige partij was en dat Hongarije het Warschaupact zou verlaten. Op 4 november greep de Sovjet-Unie in. Met een grote legermacht werd de opstand neergeslagen en het bewind van de communistische partij hersteld. Kadar werd de nieuwe premier.

1. Deze cartoon legt een verband tussen de gebeurtenissen in Hongarije en twee andere zaken. Ten eerste de Suez-crisis. De tekenaar beschuldigt de Russische beer ervan met twee maten te meten. Tijdens de Suez-crisis veroordeelde de Sovjet-Unie in

alle toonaarden de interventie van Frankrijk en Engeland in Egypte. Nu interveniëren ze zelf in een onafhankelijk land. De tekening hekelt ook het meer liberale beleid dat Chroestsjov in de verhoudingen tussen Oost en West leek te gaan voeren. De vriendelijkheid van de Russische leider bleek slechts bedoeld om het werkelijke beleid te maskeren.

3. Deze prent verwijst ook naar de schijnbare veranderingen in het buitenlands beleid die onder Chroestjsov plaatsvonden.

4. Miklos Horthy was dictator van Hongarije in de periode 1921-1944 (kort onderbroken door het bewind van zijn zoon Istvan van februari - augustus 1942). In 1941 werd buiten zijn medeweten de oorlog verklaard aan de Sovjet-Unie. In 1943 probeerde hij

1.

*Uit: Algemeen Handelsblad, 10 november 1956.
Cartoon van Jordaen.*

een afzonderlijke vrede te sluiten met dat land. In maart 1944 bezetten de Duitsers Hongarije. Vanaf dat moment was Horthy leider van een door de Duitsers ingestelde regering. In oktober van dat jaar probeerde hij een wapenstilstand met de geallieerden te sluiten. De Duitsers zorgden ervoor dat dat niet doorging. Horthy werd afgezet en afgevoerd naar Duitsland.

(Het is voor een goed begrip van deze tekening belangrijk te weten dat eenden in Rusland symbool zijn voor leugenachtigheid en huichelachtigheid.)

5. Het moge duidelijk zijn dat deze prent de Hongaren neerzet als een ongeregeld stelletje huurlingen. Niet voor idealen maar voor geld komen ze in opstand. De cartoon geeft een andere mening over de opstandelingen dan die in het Westen werd gehuldigd.

Opdrachten

1. Hoe zien de Russen eruit op de Nederlandse prenten?
Beschrijf hun uiterlijk en zeg ook iets over het karakter van de Russen.
2. Dieren staan in cartoons vaak symbool voor iets. Dat kan een land zijn maar ook een bepaalde eigenschap.
 - a. Ook in deze cartoons tref je een aantal dieren aan. Hoe worden ze gebruikt? Schrijf op welk dier is afgebeeld en waar het dier in kwestie in deze cartoon voor staat.
 - b. Noem nog eens vijf andere dieren die je wel als symbool in cartoons tegenkomt en zet daarbij waar die dieren dan voor staan (denk aan dieren als symbool voor een land of voor een bepaalde karaktertrek).
3. Vergelijk de manier waarop de opstand of de opstandelingen in de verschillende prenten worden neergezet.
 - a. Geef voor elk van de prenten aan hoe dat gebeurt.
 - b. Is er wat dit betreft een duidelijk verschil tussen de Nederlandse en de Russische cartoons? Schrijf als je deze vraag met ja beantwoord ook op wat dat verschil inhoudt.
4. Bekijk de prent uit het Algemeen Handelsblad van november 1956.
 - a. Op het vaandel staat 'REDT DE ARABISCHE VOLKEREN'. Die kreet slaat op een andere grote gebeurtenis in de na-oorlogse geschiedenis die ook in 1956 speelde, de Suez-crisis. Zoek in je leerboek of in een encyclopedie op wat die crisis inhield en vat dat in vijf regels samen.
 - b. Verklaar nu waarom de beer op deze cartoon het vaandel vasthoudt.

2. Radio Moskou: "De orde is hersteld"

Uit: De Telegraaf van november 1956, cartoon van Samson.

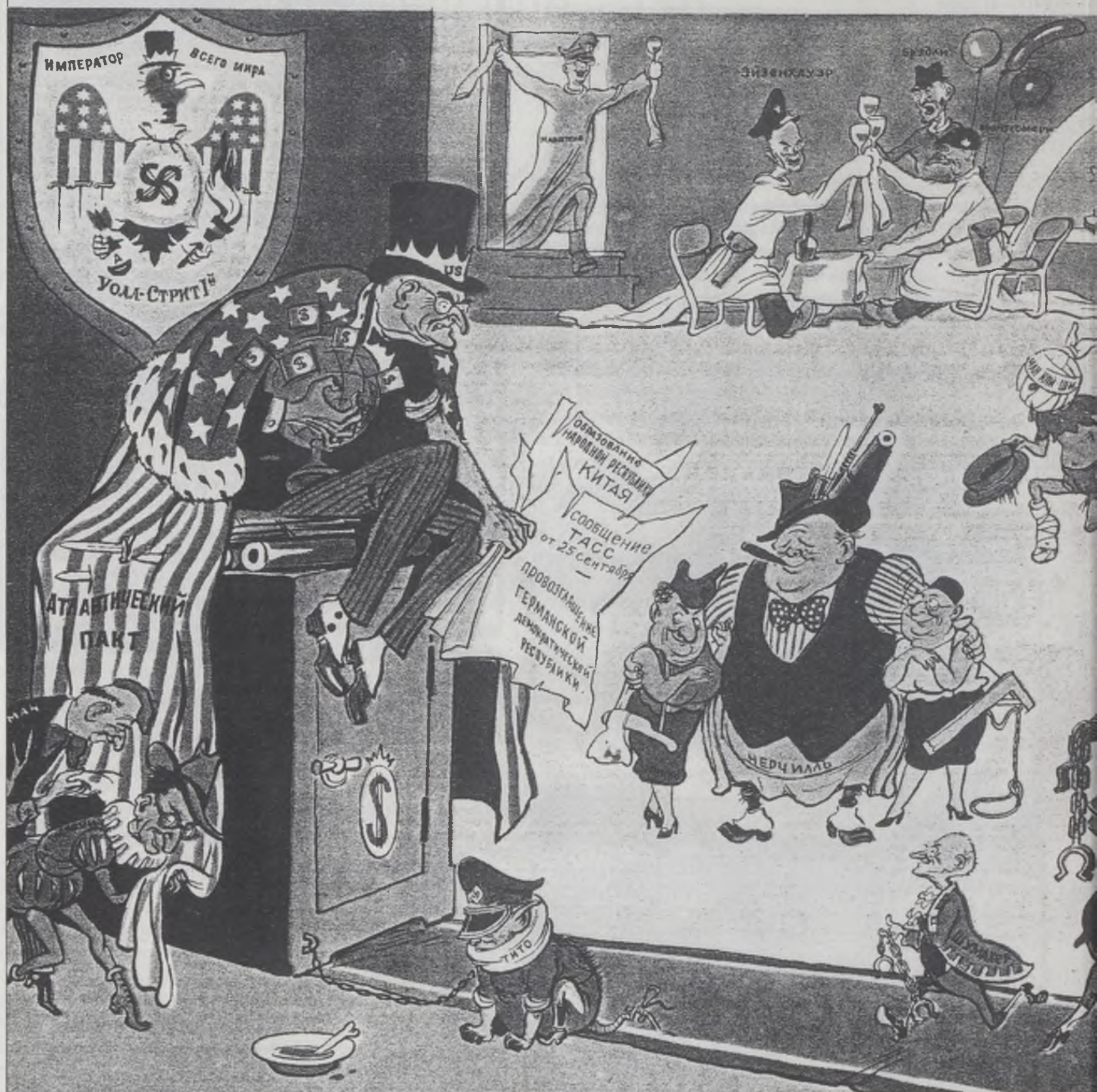
CHROESTSJOF: „HET IS NOG GEEN UITVERKOOPI!”

3. ... in Hongarije...

Opland, 1956.

Рис. И. ПРОСКУРЯКОВА и М. АВРАМОВА

НОВОГОДНИЙ КАРНАВАЛ

Vertaling van het Russisch:
[boven de prent]
Nieuwjaarskarnaval op Wall Street

[op het schild linksboven]
keizer van de hele wereld
Wall-street

[op de mantel van Uncle Sam]
Atlantisch Pact

[op de documenten in de handen van Uncle Sam]
Het ontstaan van de Volksrepubliek China

mededeling van TASS van 25 september
Proclamatie van de Duitse Democratische Republiek

[op de eenden in de nis]
laster
leugen

[op de wijnfles in de nis]
atoompact

[op de taart die een gevangenis is]
voor de arbeiders

DE TRANSPARANTEN- ENCYCLOPEDIA VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

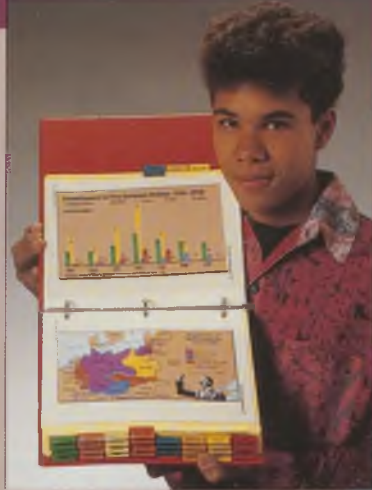

TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

De specialist in beeldtaal

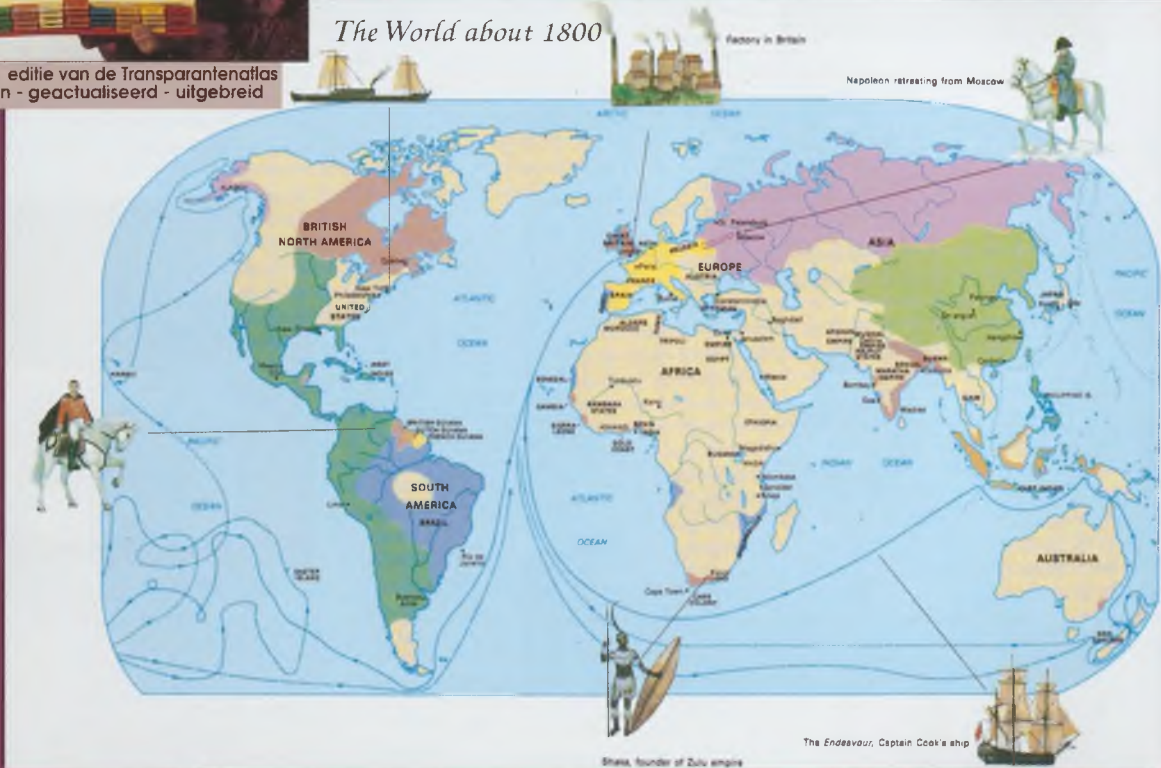
160 fullcolour sheets met historische kaarten,
grafieken, schema's en historische bouwwerken

...een Must voor het geschiedenisonderwijs...

De 1992 editie van de Transparantenatlas
herzien - geactualiseerd - uitgebreid

The World about 1800

presenteert een **Must** voor het geschiedenis-onderwijs

TRANSPARANTEN-ENCYCLOPEDIA VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

160 sheets met kaarten, grafieken, schema's en historische plaatsen

Deze uitgebreide 1992-editie van de Grote Transparantenatlas biedt dezelfde kaarten waarvan er nu veel zijn verbeterd en geactualiseerd. Ook zijn er 30 nieuwe kaarten. Een wezenlijke aanvulling wordt gevormd door het statistische materiaal: 20 tabellen en grafieken die belangrijke thema's in de geschiedenis in één oogopslag overzichtelijk maken. Daarnaast zijn er 19 schematische modellen en historische concepten. Boven-

dien biedt de Encyclopedie 5 reconstructions van wereldhistorische plaatsen en gebouwen zoals het Parthenon en het Forum.

Deze 160 prachtige transparanten kunnen u veel voorbereidingstijd besparen. Ze zullen uw lessen aanzienlijk verlichten en het rendement ervan verhogen. Zo gezien is de Encyclopedie onmisbaar voor u als docent en een "must" voor ieder vaklokaal.

- Romeinse Rijk op zijn hoogtepunt
- Het Forum in Rome (kunst)
- Verbreiding van het Romeinse gezag
- Verbreiding van het Christendom
- Handel in het Romeinse Rijk
- De Grote Volksverhuizing
- De Romeinse staatsinrichting, 275 v. Chr. (s)
- Ondergang Romeinse Rijk (s)

BYZANTIUM:

- Handelsroutes naar Constantinopel
- Plattegrond Constantinopel, 550 n. Chr.
- Verval van het Byzantijnse Rijk

EUROPA SINDS 500

- Vroege Middeleeuwen:
- Europa: reliëfkaart
- Koninkrijken rond 500
- Middeleeuws domein (kunst)

KAREL DE GROTE:

- Rijk van Karel de Grote, 814
- Verdeling Karolingische Rijk, 843
- Noormannen en moslims

KRUISTOCHTEN:

- De Kruistochten
- Verbreiding van de Islam
- Verbreiding Islam (Gevolgen)
- Kruistochten (Oorzaak-gevolg)

LATE MIDDELEEUWEN:

- Koninkrijken in Europa, 1160
- Gotische kathedraal (kunst)
- Handel en nijverheid in Middeleeuws Europa
- Ontstaan derde stand (s)
- Frankrijk/Honderdjarige Oorlog
- De groei van Spanje
- Midden-Europa en Rusland, 1480

NIEUWE GESCHIEDENIS

RENAISSANCE EN REFORMATIE:

- De Renaissance in Italië
- Verbreiding Protestantisme
- Europa in 1560
- De Reformatie (Oorzaak-gevolg)

ONTDEKKINGSREIZEN EN GEVOLGEN:

- De ontdekkingsreizen
- Het Wereldrijk van Karel V
- Europese overzeese koloniën, 1700

ABSOLUTISME EN DEMOCRATIE

- Europa in 1715:
- Kenmerken Absolutisme (s)
- Oorzaak en gevolg: Engelse Burgeroorlog(s)
- Engelse Democratie, 1689 (s)

Transparanten maken grote hoeveelheden informatie overzichtelijk.

- Het Britse parlementaire systeem
- Europa in 1715

FRANSE REVOLUTIE/NAPOLEON:

- Parijs en Versailles, 1789
- Het Rijk van Napoleon, 1810
- Verloop inval in Rusland (g)
- Oorzaak en gevolg: Franse Revolutie (s)

EUROPA 1815/UNIFICATIES:

- Europa in 1815
- De Duitse Eenwording, 1865 - 1871
- De Italiaanse Eenwording

DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE:

- De Industriële Revolutie in Engeland
- Proto-industrialisering, 1700-1744 (g)
- Kolen, katoen en ijzererts 1760-1840
- Export katoenartikelen, 1840 (g)
- Productie ruwe katoen, 1800-1840 (g)
- Wereld nijverheidsproductie 1750-1900 (g)
- Toename wereldhandel, 1750-1913 (g)
- Ontdekkingen en uitvindingen, 1859-1913

DE EERSTE WERELDOORLOG:

- Europa voor WO I
- Europa tijdens WO I
- Europa na WO I
- Oorzaak en gevolg: WO I (s)

DE TWEEDE WERELDOORLOG:

- Werkloosheid, 1926-1938 (g)

Transparanten motiveren vanwege hun overzichtelijkheid.

- Uitbreiding Nazi-Duitsland, 1933-1939
- De As-mogendheden, 1939
- WO II in Europa en Afrika
- Verdeling Duitsland/Berlijn in 1945
- Oorzaak en gevolg: WO II (s)

EUROPA NA WO II:

- NAVO + Warschaupact, 1955
- De hereniging van Duitsland, 1990
- Europa nu
- Wat Europa invoert • Exporteurs naar Europa

RUSLAND:

- Rusland omstreeks 1100
- De groei van Rusland, 1505 - 1791
- Groei van de Sovjet-Unie, '39-'45
- De Sovjet-Unie
- Oorzaak en gevolg: Russische Revolutie (s)

MONDIALE GESCHIEDENIS

AFRIKA:

- Afrika: reliëfkaart
- Regio's in Afrika
- De koninkrijken Kush en Axum
- Koninkrijken in Afrika 1000-1500

IMPERIALISME IN AFRIKA:

- Afrika, 1878
- Imperialisme in Afrika, 1913
- Rassensamenstelling Zuid-Afrika, 1989 (g)
- Afrika nu

DE AMERIKA'S

AMERIKA VOOR COLUMBUS:

- Komst Indianen
- Culturen in Am.
- Tenochtitlan, 1500

Transparanten bieden sterke geheugensteuntjes.

LATIJS-AMERIKA:

- Spaanse Rijk in Am.
- Latijns-Am. 1800
- Latijns-Am. 1830
- Latijns-Amerika nu
- Caribisch Gebied
- Zuid-Amerika: reliëf

NOORD-AMERIKA:

- Brits N. Am., 1763
- Groei V.S. 1783-1853
- Democratie, 1791
- Investerings 1970-85
- USA: reliëfkaart
- N. Am.: reliëfkaart
- USA/Canada

AZIË

MIDDEN-OOSTEN:

- Azië: reliëfkaart
- Het Midden-Oosten 1920
- Israël, 1967-1973
- Koeweit en omgeving
- Het Midden-Oosten nu

INDIA EN PAKISTAN:

- Het Oude India
- De Mauryan-Dynastie
- Het Gupta Rijk
- India t.t.v. de Mughals
- Zuid-Azië nu

ZUIDOOST-AZIË:

- Imperialisme in India + Zuidoost-Azië, 1900
- Koninkrijken in Zuidoost-Azië
- Vietnam-Oorlog, 1957-1973
- Zuidoost-Azië nu

Gebruik transparanten om nieuwe thema's te introduceren, het geheugen op te frissen en kennis te toetsen.

OOST-AZIË/CHINA:

- Het Oude China
- Shang- en Zhou-Dynastieën
- Chin- en Han-Dynastieën
- Sul-, Tang-, en Sung-Dynastieën
- Het Mongoolse Rijk
- De Ming-Dynastie
- De dynastieke cyclus
- China, 1927-1938
- Oost-Azië nu

JAPAN EN KOREA:

- Japan, 1200 - 1600
- Oorzaak/gevolg: Japans isolationisme (s)
- Imperialisme in Oost-Azië, 1842 - 1912
- WO II in Azië en de Stille Oceaan
- De Korea-Oorlog, 1950 - 1953

AUSTRALIË/PACIFIC RIM:

- Australië
- De Pacific Rim
- Bevolking en economische groei

WERELD ALGEMEEN:

- Top 15 im- en exporteurs in 1986 (g)
- 16 grootste stedelijke gebieden (f)
- OPEC-oilprijzen, 1973-88 (g)
- Kenmerken van Totalitarisme (s)
- Drie politiek-econom. modellen (s)

DE TRANSPARANTENATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

Voor de prijs van een wandkaart beschikt u over 96 historische kaarten

De Encyclopedie is de grote broer van de Grote Transparantenatlas die bij zijn introductie uitstekende recensies kreeg in de internationale vakpers. Maar wat belangrijker is: de Grote Transparantenatlas is inmiddels een onmisbaar gebruiksartikel geworden in talloze geschiedenislokalen, niet alleen in het Nederlandse, maar ook in het Duitse taalgebied.

Uit een onlangs gehouden gebruikers-enquête bleek een grote tevredenheid. Dagelijks komt dit kaartenassortiment van pas in lagere en hogere klassen.

Wij blijven de Transparantenatlas in ons assortiment voeren, terwijl u voor een relatief klein meerbedrag nu al het extra's kunt verwerven dat de Transparanten-encyclopedie biedt.

Bronnenboek en Kunstwerken (z.o.z.) complementair met Atlas en Encyclopedie

Deze sets hebben dezelfde opzet. De Atlas biedt het historische kaartmateriaal, de Encyclopedie ook belangrijke statistieken. Het Bronnenboek en Geschiedenis in Kunstwerken vullen dit aan met ongeschreven bronnen met het kenmerkende van elk historisch tijdvak, van prehistorie tot nu.

Deze sets zijn onmisbaar in uw vaklokaal

TTE helpt u met het leggen van de breedst mogelijke basis voor uw visueel onderwijs en biedt f 150,- korting bij de aanschaf van de Encyclopedie. Bronnenboek en Kunstwerken gezamenlijk. (Zie bestelbon)

U hebt altijd uw kaarten, grafieken en bronnen klaar:

	Atlas	Ency.	Bronnenboek	Kunstwerken
Oudheid	19x	28x	22x	9x
Middeleeuwen	15x	20x	11x	6x
Europa na 1450	23x	44x	49x	35x
Noord-Amerika	6x	7x	9x	6x
Afrika	5x	8x	11x	1x
Midden-Oosten	2x	5x	15x	2x
Oost-Azië	12x	16x	15x	2x
Zuidoost-Azië	8x	10x	4x	1x
Zuid-Amerika	4x	8x	13x	-
Wereld algemeen	8x	22x	4x	10x

Recensies

"Een zeer verantwoorde investering... Aanbevolen voor het geschiedenisonderwijs...". Prof. R. de Keyser, Voorzitter Eur. Ver. van Didactici in Gesch. in: *Digto*, juli 1990.

"Ik heb een serie kaarten in de klas getest. De leerlingen kregen snel overzicht over een aantal gebeurtenissen. Daartoe bewezen ook de didactische tips onschatbare diensten. Didactisch vormt dat het sterke punt bij dit materiaal. Hier worden de processen goed op een rij gezet en vormt de kaart een bron van informatie... Dit schaarse artikel is zijn geld meer dan waard. U zult er ongetwijfeld lang plezier van hebben. Van harte aanbevolen...". H. van Duijzen, ex-bestuurslid VGN in: *Kleio*, nov. '90.

"Een beachtliche, attraktive Edition... Es läßt sich in jeder Klasse einsetzen... Der Preis ist ausgesprochen günstig...". F.H. Huberti in: *Geschichte, Politik und ihre Didaktik*, nov. '90.

"Didaktisch und wissenschaftlich gründlich ausgearbeitet...". Prof. Dr. Leidinger, Voorzitter Duitse Ver. Gesch. leraren.

"...Ausgezeichnete Kartographie...". Peter Ziegler, Voorzitter Zwitserse Vereniging van Gesch. didactici.

"...Ideaal vind ik dat de atlas zo snel en makkelijk werkt...". G. v.d. Vliet in: *Gesch. in de Klas*, sept. '90.

Vul de antwoordkaart in en stuur deze zonder postzegel naar ons terug.

U betaalt pas nadat u uw bestelling heeft ontvangen.

Moderniseer nu en leg de basis voor uw visueel onderwijs in de jaren

JA

BESTELBON

IK VERZOEK OM TOEZENDING VAN:
(aankruisen wat van toepassing is)

- ☐ ENCYCLOPEDIA VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
"World History Maps/Graphs, H-TTE, 1992, a f 869,- (BF 16.130)
- ☐ TRANSPARANTENATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
"World History Maps", H-TTE, 1990, a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ ENCYCLOPEDIA, BRONNENBOEK EN KUNSTWERKEN TESAMEN MET F 150,- (BF 3000) KORTING, E2036- F1.886,- (BE 34.650 BF 34.650)
- ☐ BRONNENBOEK VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
"Treasures of the World", SF-TTE, 1991 a f 689,- (BF 12.800)
- ☐ DE GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN ☐ Met korting
"Images of Man and Change", M-TTE, 1992, a f 478,- (BF 8.900)
- ☐ BRONNENBOEK EN KUNSTWERKEN TESAMEN MET F 100,- KORTING:
F 1167,- F 1.067,- (BF 21.600 BF 19.600)
- ☐ AMERIKA: GESCHIEDENIS EN GEOGRAFIE
"The People and the Dream", SF-TTE, 1991, a f 448,- (BF 8.300)
- ☐ ATLAS EN BRONNENBOEK V/D AMERIKAANSE GESCHIEDENIS
"American People", H-TTE, 1988, a f 478,- (BF 8.900)

INFORMATIE over alle TTE-sets voor: ☐ Gesch. & Kunstgesch.
☐ Aardrijkskunde ☐ Biologie ☐ Natuurkunde ☐ Scheikunde

- ☐ Advies over de aanschaf van een overheadprojector (gratis)
- ☐ Met interesse heb ik kennis genomen van uw producten. Ik wil graag op de hoogte blijven van nieuwe producten en aanbiedingen.

SPECIAL AANBOD

Voor aanbestede combinaties geldt een korting van f100,- (BF 2.000) of f150,- (BF 3.000)

Bestelt u twee of meer sets, dan geldt f 50,- (BF 1.000) korting

Kiest u voor gespreide betaling, plaats dan een kruisje:
☐ Ik betaal nu de helft van de totale som.
Over een half jaar ontvang ik een nieuwe factuur en betaal ik het tweede deel plus f 5,- adm. kosten.

Een luxe-opbergband met tabbladen zijn gratis

Alle prijzen zijn Incl. B.T.W. en verzendkosten.
Prijzen onder voorbehoud.
De transparanten zijn alleen als volledige set leverbaar en niet verkrijgbaar via de boekhandel.

BESTEL U BINNEN TWEE WEKEN, DAN ONTVANGT U EEN LUXE TTE OVERHEAD-POINTER GRATIS

Naam: Dhr./Mevr. _____

School: _____

Adres: _____

Plaats: _____

Tel.: _____ School type: _____

U kunt ook telefonisch bestellen: 074 - 91 07 95
of per fax: 074 - 42 67 21 (België; eerst 00 - 31)

TRANSPARENCEES
TO EDUCATE

WERELDKAARTEN

- OUDHEID:
- Wereld rond 1700 v. Chr.
- Wereld rond 200 v. Chr.

MIDDELEEUWEN:

- De wereld rond 800
- De wereld rond 1250

NIEUWE TIJD:

- De wereld rond 1500
- De wereld rond 1650
- De wereld rond 1800

MODERNE TIJD:

- De wereld rond 1900
- Landen V.N. tot 1985

DE WERELD NU:

- Landenkaart
- Klimaatzones
- Noord- en Zuidpool

oudheid

MESOPOTAMIË:

- De eerste steden
- Sumerische Ziggurat
- De Vruchtbare Halve Maan, 2500 v. Chr.
- Paleolithicum - Neolithicum (s)
- Volkeren, 2000 - 1000 v. Chr.
- Assyrische Rijk, 650 v. Chr.
- Perzische Rijk, 500 v. Chr.

Transparanten garanderen een juiste historisch-geografische beeldvorming.

EGYPTE:

- Het Oude Egypte
- De Nijl

GRIEKENLAND

- Griekenland in de Bronstijd
- Griekenland en zijn koloniën
- De Perzische Oorlogen
- Het Parthenon (kunst)
- Rijk van Alexander de Grote
- De Griekse Democratie (s)

ROMEINSE RIJK:

- Italië ± 500 v. Chr.
- Rome/Carthago
- Romeinse Rijk, 133 v. Chr.

Mensen doen 83% van hun kennis op via hun ogen.

schema = (s)
grafiek = (g)
tabel = (t)

Transparanten bevorderen het contact met de leerlingen en geven een goed zicht op het peil in de klas.

"Bronnenboek van de Wereldgeschiedenis" geïntegreerd met "Geschiedenis in Kunstwerken"

Het TTE- "Bronnenboek van de Wereldgeschiedenis" biedt op **80** transparanten 153 afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen, kunstwerken, posters, foto's en reconstructies een brede basis voor de visualisering van het verleden. U kunt moeiteloos en op pakkende wijze tal van onderwerpen concreet maken.

"Geschiedenis in Kunstwerken" biedt hierop een heel bijzondere uitbreiding. Niet alleen worden wederzijds leemtes opgevuld. Met beide sets beschikt u daarnaast over zo'n breed scala aan beeldmateriaal, dat u voortaan in staat bent bij vrijwel alle onderwerpen in een handomdraai historische ontwikkelingen of tegengestelde visies te laten zien. Beter dan ooit kunt u boeiende vergelijkingen maken door verschillende combinaties van transparanten te tonen. Elke dag komt dit uw lesplezier en uw leerlingen ten goede.

Wij leveren ook een speciale inhoudsopgave, waarin beide sets worden geïntegreerd. Al het beeldmateriaal van de Prehistorie tot de Industriële Revolutie bevindt zich in dat geval chronologisch thematisch geordend bijeen in de ene ringband. In de andere ringband zitten dan alle transparanten die gegroepeerd zijn rond thema's over de moderne en Buiten-Europese geschiedenis.

Bestelt u **beide sets** ineens, dan geldt **een korting van f 100,- (BF 2.000)**. Beschikt uw school reeds over een van deze sets en bestelt u nu het aanvullende deel, dan geldt f 50,- (BF 1.000) korting. Zie bestelbon.

4. DE GESCHIEDENIS IN KUNSTWERKEN

60 meesterwerken
"Images of Man
and Change",
M-TTE, 1992

3. BRONNENBOEK VAN DE WERELDGESCHIEDENIS

153 historische bronnen, "Treasures of the World", SF-TTE, 1991

Onderwerpen	Bronnen- boek	Kunst- werken	Onderwerpen	Bronnen- boek	Kunst- werken
Prehistorie	5x	1x	Industrialisatie	2x	7x
Mesop. + Egypte	8x	2x	Techniek en Cultuur	-	6x
Griekenland	2x	4x	Europa 20e eeuw	16x	7x
Romeinen	7x	3x	Leven in moderne wereld	4x	19x
Middeleeuwen	11x	6x	Noord- + Zuid-Amerika	22x	2x
Ren. + Reformatie	9x	8x	Afrika	11x	1x
Verlichting + Frans. Rev.	12x	-	Azië	22x	2x
Leven 16e + 17e eeuw	-	5x	Byzantium/Islam/Israel	18x	-

5. AMERIKA: GESCHIEDENIS EN GEOGRAFIE

50 sheets met kaart- en
beeldmateriaal
"The People and the Dream",
SF-TTE, 1991

Bevolking, kolonisatie, migraties	10x
Onafhankelijkheidsstrijd en de Burgeroorlog	3x
Het Westen/Indianen/Slavernij	5x
Democratie/Vakbonden	6x
Economie/Urbanisatie	10x
Klimaat/Vegetatie/Landschap	6x
Buitenlandse interventies	8x
Wereldkaarten	5x
USA nu: politiek, delfstoffen, bevolking, bestaansmiddelen	4x

DE AMERIKA-SERIES ZIJN MULTIFUNCTIONEEL:

- Aan de hand van "Amerika" worden vaak **algemeen historische begrippen en verschijnselen** behandeld, zoals democratie, industrialisering, minderheden, emancipatie, imperialisme en Koude Oorlog. Ook wanneer deze thema's **in een ander verband** worden uitgelegd, biedt elke set daarvoor goed beeld- en kaartmateriaal. De ervaring leert dat hier vaak en dankbaar gebruik van wordt gemaakt. Want elke set is een mooie aanvulling op andere TTE-sets.
- De transparanten kunnen **doelgericht** worden ingezet, bij voorbeeld als introductie van een nieuw thema, ter herhaling of om te toetsen. Bij presentaties werken leerlingen er zelf ook graag mee.
- Het zijn **waardevolle didactische hulpmiddelen** voor de vakken Geschiedenis, Engels en Aardrijkskunde. Secties kunnen sets gezamenlijk aanschaffen.

N Kleio 5/93: 2.300 A3+
B Digo 2/93: 1.200 A5
N GidK 3/93: 1.200 A5
N OMO 2/93: 525 A4
B DM 9/93: 700 A4
N DM 9/93: 2.225 A4
N Kleio 2/94: 2.300 A3+
B Digo 2/94: 1.200 A5
N GidK 3/94: 1.200 A5
N Res: 2.000 A4

RÉPONSE PAYÉE
PAYS-BAS

TRANSPARENCIES TO EDUCATE

Int. Antwoordnummer
C.C.R.I. Numéro 1796
7550 WB HENGELLO (O)

6. ATLAS EN BRONNENBOEK VAN DE AMERIKAANSE GESCHIEDENIS

64 sheets: kaarten én bronnen
"American People", H-TTE, 1988

- Op 32 transparanten staan 5 grafieken, een schema van de staatsinrichting en 37 kaarten. Deze behandelen vrijwel dezelfde thema's als "Amerika: Geschiedenis en Geografie".
- Op 32 transparanten staan bronnen die hoogtepunten vertegenwoordigen uit de Amerikaanse geschiedenis: pamfletten, munten, symbolen, posters, foto's, etc.

АЛ НА УОЛЛ-СТРИТЕ

[op het affiche op het podium]
Heden
16 'girls'
kostuums volgens het Marshall-plan
groot oorlogsprogramma
dans t.b.v. het Amerikaanse huis

[op het rokje van het kanon]
West-Duits militarisme

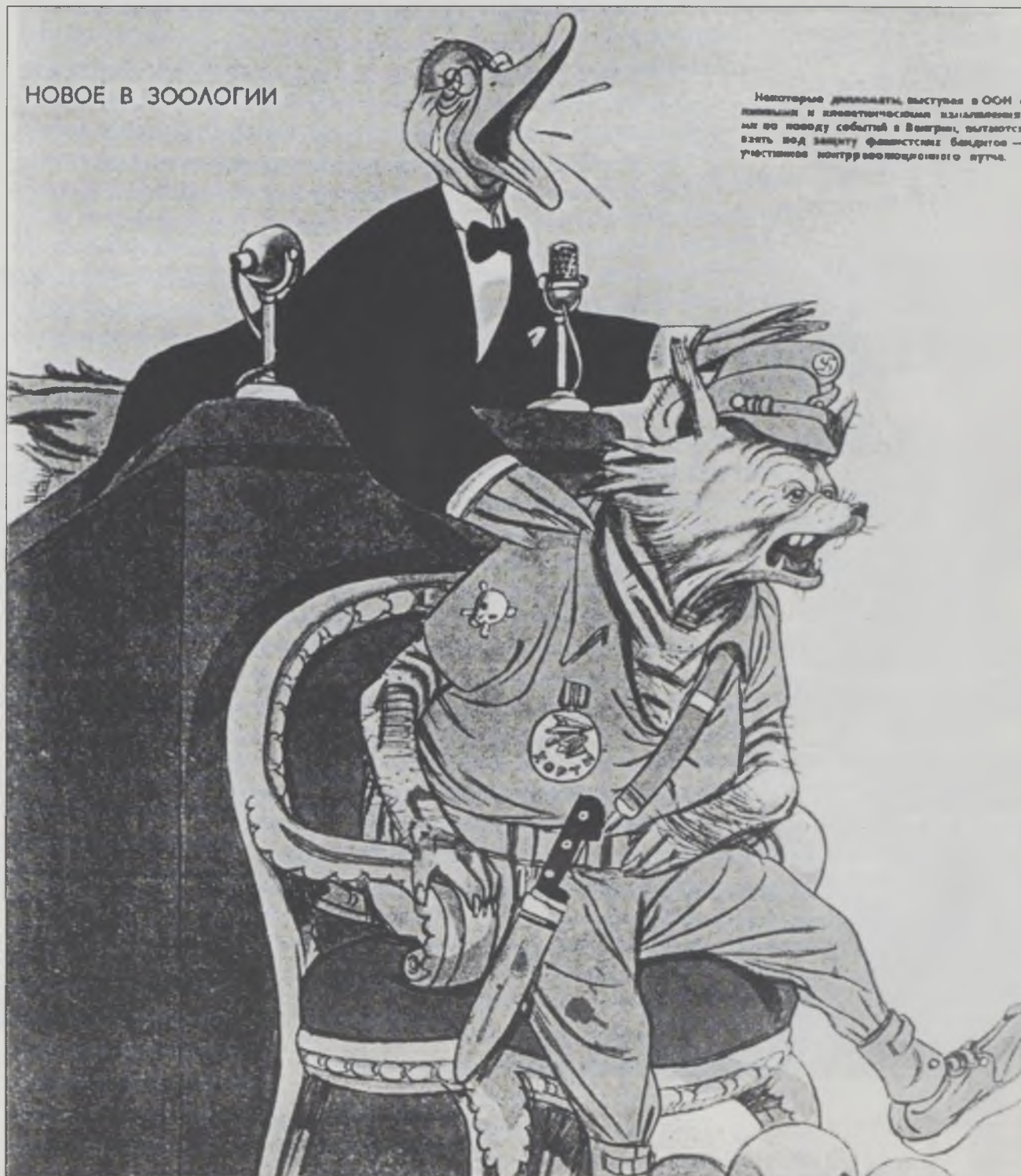
Uit: Krokodil december 1949.

OPDRACHT

Maak aan de hand van deze tekening in een opstel van ongeveer 500 woorden duidelijk welke standpunten de Russische leiders er op buitenlands politiek gebied op na hielden.

Op de personen is in het Russisch hun naam afgedrukt. Een aantal van hen is goed te herkennen. Om te weten wie de figuren zijn met minder herkenbare trekken is een cyrilisch alfabet op pagina 16 bijgevoegd. Met behulp daarvan kun je dit zoekplaatje zelf verder invullen.

4. Nieuwe dierkunde

Rechtsboven: enkele diplomaten die optraden in de VN met valse en beschuldigende gedachten n.a.v. de gebeurtenissen in Hongarije, proberen de fascistische bandieten, de deelnemers aan de contrarevolutionaire putsch, in bescherming te nemen.

Op de medaille: Horthy
Uit: Krokodil, 1956.

5. Misgerekend!

Op de zak: voor de contrarevolutionaire omwenteling in Hongarije.
Uit: Krokodil, 1956. Cartoon van Y. Ganfa.

Cartoons over bewapening

I. Wat zie je?

1. De NAVO is een burger, de Amerikaan is een militair (hij draagt ook een raket). Op de affiche die zij dragen staan Churchill en Truman.

3. Let op de gelaatsuitdrukkingen van de kapper en de NAVO-lidstaten die bij de kapper zitten. Verder het dollarteken op de zak met haar en het feit dat de kapper een militair is. Die kapper moet naar alle waarschijnlijkheid de VS voorstellen.

6. Let op de omvang van beide heren.

8. Het hekje waar de schapjes over springen bestaat uit raketten. Verder de medailles op het hoofdeinde van het bed en de hamer-en-sikkelsymbolen op de lakens. Op de raket waar Breznev mee slaapt staat SS-20.

II. Aanvullende informatie

1. Churchill is de 'uitvinder' van de term IJzeren Gordijn.

8. In alle steden die op de schapen vermeld staan, vonden in de eerste helft van de jaren tachtig grote demonstraties tegen bewapening in het algemeen en tegen het plaatsen van raketten in het bijzonder plaats.

Opdrachten

1. Stel je bent tekenaar. Je hebt net drie van deze platen gemaakt. Je moet alleen nog onderschriften bedenken. Kies drie prenten en bedenk daar zelf nieuwe onderschriften bij. Probeer zo weinig mogelijk woorden te gebruiken.
2. De cartoons 1, 2, 4 en 5 geven een mening over de verhouding tussen de VS en West-Europa/de Europese NAVO-leden. Beschrijf voor elke tekening hoe die verhouding volgens de tekenaar is. Geef daarbij ook aan of je het wel of niet met de tekenaar eens bent.
3. Sommige cartoons leveren algemene kritiek op bewapening. Andere gaan verder. Ze wijzen degenen aan die volgens hen verantwoordelijk zijn voor de bewapening. Ga van elke cartoon na bij welke groep hij hoort en leg uit waarom.
4. Teken zelf een cartoon tegen kernwapens.

1. Oprichters van de NAVO.

Op de poster: Wij richten de NAVO op. Voor verdediging tegen de Sovjet-dreiging! Op de hoed: NAVO. Op de uniformpet: PENTAGON. Cartoons van Kukriniksi, 1980.

2. Wankel bruggetje

Op de tas: NAVO plannen. Op de rots: West-Europa.

3. NAVO. Aansporing door middel van een machientje

Op de zak: oorlogsbenodigdheden.
Cartoon van Kukriniksi, 1977.

West-Europa is zich steeds meer bewust van
het gevaarlijke karakter van de nucleaire
plannen van het Pentagon en de NAVO.

4. Kwaadaardig geschenk

Op de haarband: West-Europa
Uit: Krokodil, 1981.
Cartoon van V. Matsjalova.

5. De USA oefenen druk uit op de bondgenoten van de NAVO door ze hun militaire politiek te laten volgen

**De vraag is gewelddadig ontrafeld,
De weg naar de militaire basis is schoongemaakt....
Zo bedreigt het uniform van het Pentagon
opnieuw de wereld.**

Kukriniksi, 1981.

6. De schoonmakers

Westerse massamedia proberen de publieke opinie te misleiden met de opvatting dat de neutronenbom een "schoon" en "humaan" wapen zou zijn.

Op de pamfletten: "schone" bom en "humaan" wapen
Uit: Krokodil, nr. 30 oktober 1981.
Cartoon van Y. Tsjerepanova.

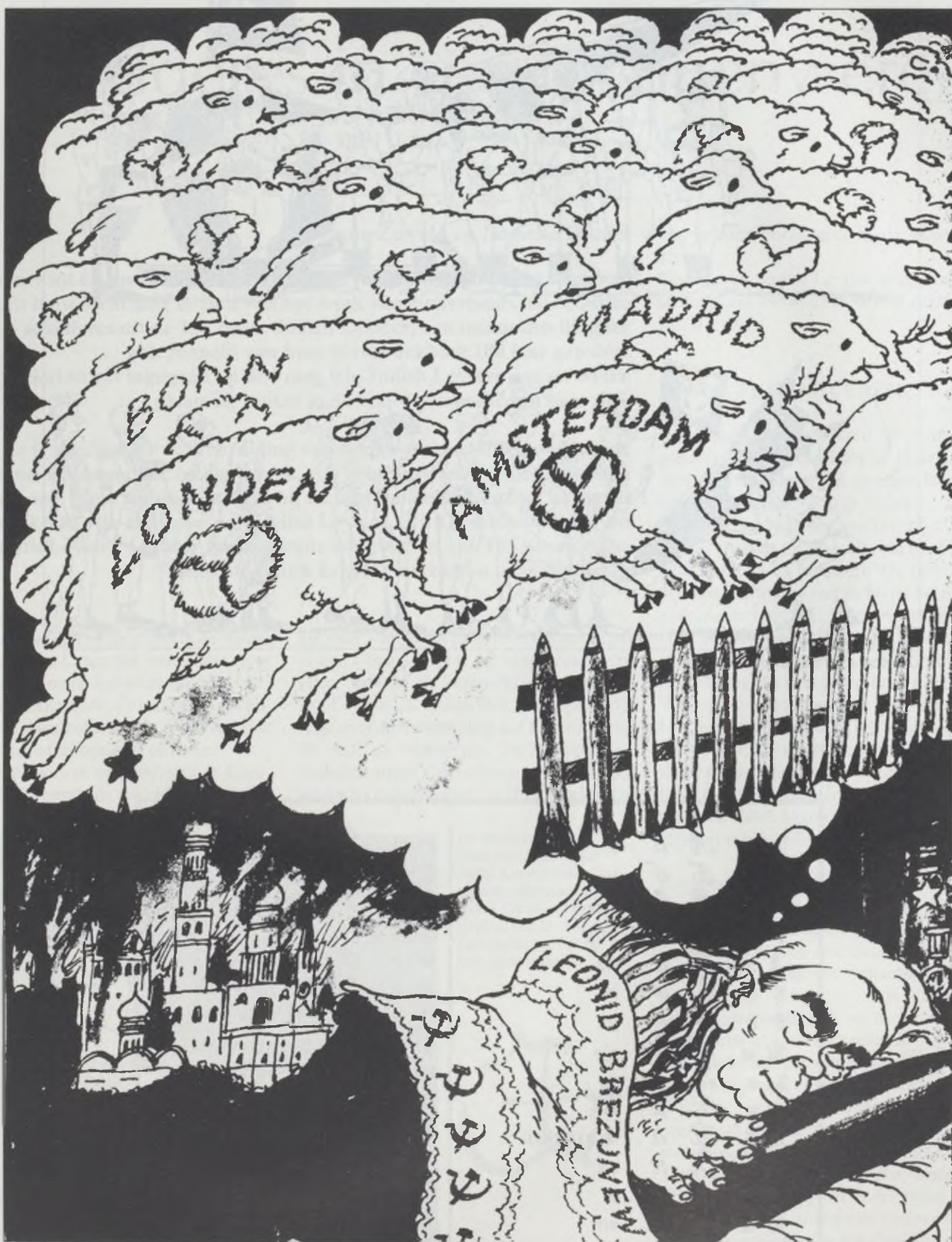
6. 'U moet dringend op dieet, buurman'

Cartoons: Fritz Behrendt.

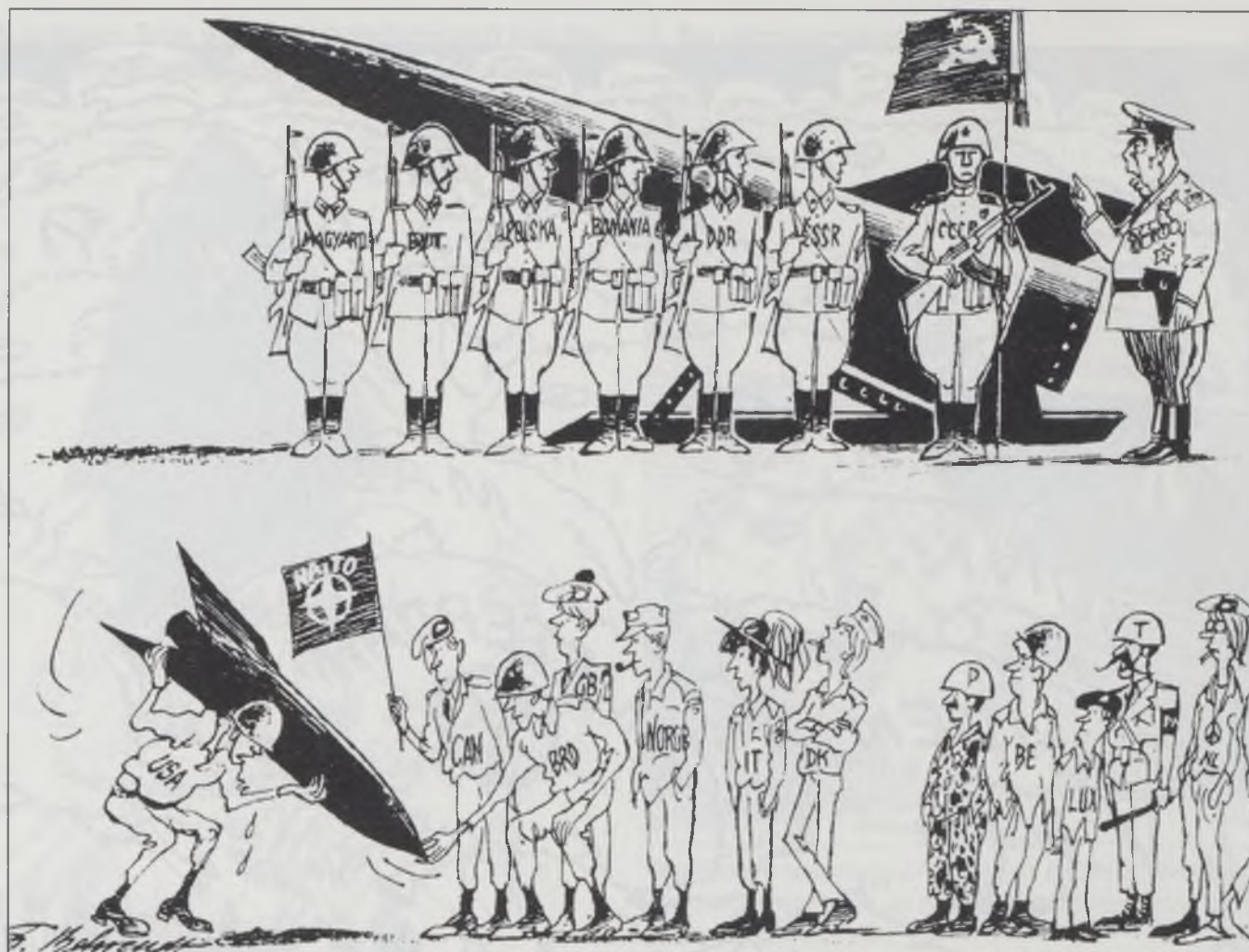
7. 'Kijk, daar liggen de ontwikkelde gebieden.'

8. Na gedane arbeid is het goed rusten.

Uit: Elzeviers Magazine, 1982.

Cartoon: Fritz Behrendt.

А а	А а	a
Б б	Б б	be
В в	В в	we
Г г	Г г	ghe
Д д	Д д	de
Е е	Е е	je
Ё ё	Ё ё	jo
Ж ж	Ж ж	zje
З з	З з	ze
И и	И и	ie
Й й	Й й	ie <i>kratkaji</i>
К к	К к	ka
Л л	Л л	el'
М м	М м	em
Н н	Н н	en
О о	О о	o
П п	П п	pe

Р р	Р р	er
С с	С с	es
Т т	Т т	te
У у	У у	oe
Ф ф	Ф ф	ef
Х х	Х х	cha
Ц ц	Ц ц	tse
Ч ч	Ч ч	tsje
Ш ш	Ш ш	sja
Щ щ	Щ щ	sjtsja
Ъ ъ	Ъ ъ	twjordyj (jir)
Ы ы	Ы ы	y (jiry)
Ь ь	Ь ь	mjachkie (jir')
Э э	Э э	e abarotnaji
Ю ю	Ю ю	joe
Я я	Я я	ja

Schilderes in een mannenwereld

Marianne Zewald en Janneke Riksen

Van 16 mei tot en met 22 augustus is in het Frans Halsmuseum in Haarlem een tentoonstelling te zien van het werk van Nederlands beroemdste schilderes uit de 17e eeuw, Judith Leyster; een tentoonstelling ter gelegenheid van haar herontdekking 100 jaar geleden. In dit artikel wordt ingegaan op de vraag wie Judith Leyster was en welke plaats zij innam in de schilderswereld van haar tijd.

Er is speciaal ter voorbereiding van deze tentoonstelling onderzoek gedaan naar haar positie en haar werk. Als achtergrondinformatie hebben wij dan ook geput uit de catalogus bij de tentoonstelling en met name uit de artikelen van E. Broersen, 'Judith Leystar, een kloeke schilderes' en 'Judith Leyster, schilder van moderne beelden' en van Els Kloek, 'The case of Judith Leyster: exception or paradigm?'.

Judith Leyster is na haar dood in de vergetelheid geraakt. Lange tijd was zij niet meer dan een naam op de ledenlijst van het Haarlemse Sint Lukasgilde. Er waren geen schilderijen van haar bekend. Pas in de 19e eeuw werd zij bij toeval opnieuw ontdekt. Een rechtszaak om een schilderij in Engeland in 1892 vormde de aanleiding. 'Een vro-

lijk paar' - nu in het Louvre in Parijs - stond al meer dan 100 jaar op naam van Frans Hals, ondanks de kenmerkende signatuur van Leyster, JL en een ster. De koper twijfelde over de toeschrijving aan Hals en vocht dit voor de rechter uit. De Nederlandse kunsthistoricus C. Hofstede de Groot gaf advies bij de rechtszaak. In 1893, precies 100

jaar geleden, publiceerde hij de herontdekking.

Sindsdien is Judith Leyster weer een kunstenaar aan wie ook een oeuvre gekoppeld kan worden.

Wie was Judith Leyster?

Judith Jansdr. Leyster werd op 28 juli 1609 gedoopt in de Grote Kerk te Haarlem als de op een na jongste van de negen kinderen van Jan Willemsz. en Trijn Jaspers.

Jan Willemsz. was smalwerker; hij maakte smalle weefsels van katoen, wol of zijde. In 1618 kocht hij de brouwerij 'De twee croonen met 't cruys', waarvan hij de naam veranderde in 'Leystar', de naam waarmee hij voor het eerst in 1603 in de Haarlemse archieven werd aangetroffen en die ook op het uithangteken van zijn huis stond. Jan Willemsz. vond zichzelf en zijn zaak blijkbaar een leidster of -star, net als de ster van Bethlehem, de ster waarop men koerst. Zoals wel vaker gebeurde werd de huisnaam tot achternaam. De ster aan het monogram, waarmee Judith haar werk signeerde is zeker afgeleid van deze Leydstar.

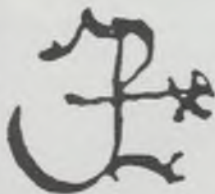
Erg voorspoedig verliepen de brouwersactiviteiten niet. Al in 1624 werd een faillissement aangevraagd en spoedig werd de brouwerij met alles erop en eraan verkocht.

Direct na het bankroet verhuisden Judith's ouders naar Vreeland, in de buurt van Utrecht, waarschijnlijk op de vlucht voor crediteuren en kerkelijke schande. Zij waren al bij de kerkeraad ontboden. Uit archiefstukken blijkt dat er gesproken was over een broeder '... gewoontd hebbende op de bake-nessergracht (...) die ergernisse had gegeven met banckqueroute (en daarom) vande kerckraedt affgehouden werden vande tafel des heeren, totdat sij met de selven als mede hare crediteuren, sullen sijn versoend ende werden voorts gebeden der Gemeente bevolen'.

In 1629 verhuisden ze naar Oost-Zaandam, waar ze tot hun dood bleven wonen en waar Jan Willemsz. inner van de accijns op bier werd.

Op dit schilderij, dat dateert uit 1635, beeldt Judith Leyster zichzelf af als een zelfbewuste jonge vrouw. Op dit moment is zij al lid van het Sint Lukasgilde en bezit zij haar eigen atelier.

*Twee kinderen met
een jong katje.*

Opleiding en werk

Judith's ouders waren blijkbaar wel zo welgesteld, in ieder geval tot 1623, dat ze schoolgeld en een vakopleiding voor hun kinderen konden bekostigen, voor Judith zelfs een vak met een hoog leergeld: het schildersvak. Over de motieven van Judith om voor het schildersvak te kiezen tasten we in het duister.

Zij ging waarschijnlijk in de leer bij Frans Pietersz. de Grebber. Hij was een van de belangrijkste kunstenaars in Haarlem op dat moment. Als historie- en portretschilder had hij vele belangrijke opdrachten gekregen van instellingen in de stad. Bij de keuze voor De Grebber speelde misschien ook mee dat daar al een meisje werkte, Maria, de dochter van De Grebber.

In Judith's vroege schilderijen is er sprake van een duidelijke verwantschap met Frans Hals. In de eerste jaren van zijn carrière schilderde Hals naast portretten ook genrevoorstellingen voor de vrije markt om zo zijn inkomen aan te vullen. Deze genrevoorstellingen hadden een belangrijke invloed op het werk van Judith, bijvoorbeeld in de 'Serenade', 'De vrolijke drinker' en in

het bijzonder in 'Twee kinderen met een katje'.

Er is echter geen bewijs te vinden dat deze beïnvloeding teruggaat op een meester-leerlingrelatie.

Hoewel zij haar eigen techniek en verfbehandeling had, nam zij van Frans Hals de onderwerpen, kleurenschema's en schetsmatige schilderijstijl over. Zij had een voorkeur voor eenvoudige composities van slechts enkele figuren, meestal niet meer dan drie, zonder ingewikkelde details in het interieur en met bijzondere aandacht voor de onderlinge relaties tussen de figuren.

In 1633 liet Judith Leyster zich inschrijven in het Haarlemse Lukasgilde. Zij was toen 23 jaar. Een nieuw gildelid moest tenminste drie jaar achtereen bij een of meer meesters hebben gewerkt en geld verdiend hebben. Gezien de vroege gesigeneerde werken die van haar bekend zijn is het aannemelijk dat Judith hieraan kon voldoen. In ieder geval werd zij als lid geaccepteerd.

Judith Leyster bezat dus als 24-jarige ongehuwde vrouw zelfstandig een atelier en een schilderswinkel, waarin zij mannelijke leerlingen opleidde.

Dat zij niet over zich heen liet lopen en ook binnen het gilde haar mond durfde te roeren, blijkt uit een conflict dat zij had met Frans Hals. Judith deed bij de deken van het gilde haar beklag over een uit haar atelier naar Hals weggelopen leerling.

Uit deze periode dateert het zelfportret, afgedrukt aan het begin van dit artikel, waarin zij zichzelf weergeeft als een zeer zelfbewuste vrouw.

Huwelijk en gezin

In 1636 trouwde Judith met de 26-jarige Jan Miense Molenaer. Ook hij was schilder, en zeker geen onbekende, getuige enkele schilderijen uit die tijd, die in opdracht van welgestelde burgers zijn gemaakt. Ook hij had een eigen atelier en was lid van het Sint Lukasgilde.

Uit het gilderegister blijkt dat het echtpaar in 1637 is vertrokken naar Amsterdam, waar zij tot 1648 woonden. Mogelijk was een pestepidemie in Haarlem de reden tot vertrek, misschien was Amsterdam aantrekkelijker voor het krijgen van opdrachten. Een aanwijzing voor deze laatste veronderstelling zou kunnen zijn dat 20 van de 101 schilderijen in de in 1640 opgemaakte inventarislijst van de Amsterdamse kunsthandelaar Johannes de Renialme van de hand van Jan Miense Molenaer waren.

Judith en Jan Miense kregen vijf kinderen,

drie zonen en twee dochters. Een dochter Helena en een zoon Constantijn overleefden hun ouders.

Uit de periode van haar huwelijk is maar één werk van Judith Leyster bekend, het tulpenaquarel 'De vroege brabantsson' uit 1643. Dit roept natuurlijk vragen op. Schilderde Judith niet meer? Werd zij zo in beslag genomen door de zorg voor haar gezin? Schilderde zij misschien mee in het atelier van Jan Miense Molenaer, zodat het onmogelijk is haar werk te traceren? Of behartigde zij alleen de zakelijke belangen?

Voor dit laatste zijn wel enige aanwijzingen te vinden. In documenten treedt zij op als zaakwaarneemster of administratrice. Bij de aankoop van een van hun huizen - het echtpaar kocht in zeven jaar maar liefst drie huizen - en bij een aantal geschillen rond de levering van schilderijen en betalingen is het steeds Judith die als woordvoerdster optreedt.

De boekhouding van een bloeiend atelier, het beheer van hun bezit, en daarnaast waarschijnlijk ook nog handel in schilderijen, moet een omvangrijke klus zijn geweest.

Het ging de echtelieden financieel zo goed dat zij in 1648 een buitenverblijf in Heemstede kochten. Opmerkelijk hierbij is dat een aanzienlijk deel van de aankoopssom in schilderijen betaald mocht worden. Binnen een jaar moesten er 50 geleverd worden. Deze mochten door de verkoper van het buitenverblijf, Lodewijk de Bas, worden uitgezocht uit het eigen werk van Jan Miense Molenaer, maar ook uit het werk van derden. Dit laatste is een van de gegevens waaruit blijkt dat het echtpaar ook inkomsten had uit de verkoop van schilderijen van anderen in de zogenaamde vrije kunsthandel. Een buitenverblijf in Heemstede was in dat licht gezien ook nog handig omdat de ambachtsheerlijkheid Heemstede buiten de controle van het gilde viel. De vrije kunsthandel was het Lukasgilde een doorn in het oog.

In 1659 lieten Judith en Jan Miense, die beiden ziek waren, een testament opmaken. Judith overleed enige maanden later. Op de uitnodiging voor de begrafenis stond:

'Teghen Dingsdagh den 10den February anno 1660 naeden middagh tentwee uren precys, wordt U.E. ter begraaffenis gebeden, met Judith Leyster, huisvrouw van Jan Molenaer, swager van Jan Radinger en Gerrit ten Berch, tot Heemstede, op de Hofstede genaemt het Lam, aan de E. Heer Paeuw zijn bosch. Als vrient in huys te komen met de Langhe mantel. Heemsteder kerck'.

DE TENTOONSTELLING

Op de tentoonstelling in Haarlem zijn 14 van de 18 aan Judith Leyster toegeschrven werken te zien: van twee schilderijen die niet uitgeleend konden worden, maar die cruciaal zijn in haar oeuvre worden foto's getoond.

Daarnaast is er werk van haar tijdgenoten Frans en Dirck Hals, Maria de Grebber en natuurlijk van Jan Miense Molenaer aanwezig.

Ook is er aandacht voor de rol van opdrachtgevers en de kunstmarkt, de positie van de vrouw in de 17e eeuw in Haarlem ten tijde van Judith Leyster.

Frans Hals Museum
Groot Heiligland
Haarlem

Mannen en vrouwen in de 17e eeuw

Was Judith Leyster een uitzondering? Of staat zij model voor een van de Hollandse vrouwen waar zo vele buitenlanders die in de 17e eeuw de Republiek bezochten verbaasd over waren en past zij in de traditie van de (kloeke) Hollandse (huis)vrouw?

Al vaak zijn uitspraken van buitenlandse bezoekers aangehaald, waarin wordt beweerd

Een spelletje tric-trac (Worcester Art Museum, USA).

Op dit schilderij komt goed naar voren hoe Judith Leyster omgaat met licht en daardoor een intieme sfeer weet te scheppen. Ze concentreert zich op de spanning die de drie spelers voelen en zij weet deze over te brengen door de manier waarop de figuren belicht worden door een enkel olielampje.

Meisje met strohoed (Fondation Dr. Rau pour le Tiers Monde, Zwitserland). Op dit schilderij zijn duidelijk overeenkomsten met het werk van Frans Hals te zien. Judith Leyster geeft eenzelfde schetsmatige weergave van het kostuum en het haar. Maar in tegenstelling tot Hals brengt zij de verf in vele korte dikkere laagjes op. Het meisje draagt een type hoed met brede rand, waarmee herderinnen vaak werden afgebeeld. Uit 17e eeuwse boedelinventarissen uit Haarlem blijkt dat schilderijen met herders en herderinnen geliefd waren.

dat 'in hun vroege jeugd Hollandse meisjes hun grote broers de les lazzen, hen voor lomperikken scholden. Ouder geworden, waren ze dan gewend geraakt de dingen naar hun hand te zetten. Ze kozen jongere mannen als echtgenoten uit, liefst handelbaar en eenvoudig van geest, zodat ze thuis alle zaken naar goeddunken konden regelen'.¹

Verder waren veel bezoekers er verbaasd over dat Hollandse vrouwen de zaken buitenshuis gewoon overnamen als hun mannen weg waren, zoals duidelijk blijkt uit de beschrijving van de Engelsman Sir William Mountague: 'T is very observable here, more women are found in the shoppes and business in genaral than men; they have the conduct of the purse and commerce, and manage it rarely well, they are carefull and diligent, capable of affairs, (besides domestick) having an education suitable, and a genius wholly adapted to it'.²

Dit betekende zeker niet dat er ook sprake zou zijn van gelijke rechten voor man en vrouw. Moralisten, rechtsgeleerden, theologen, de overheid: iedereen was het erover eens dat de man het hoofd van de huishouding was en zijn gezin moest onderhouden. De vrouw moest hem gehoorzamen en diende te zorgen voor de huishouding en de opvoeding van de kinderen.

Er bestond vanaf de late middeleeuwen een lange traditie, waarin vrouwen werd voorgehouden hoe zij zich dienden te gedragen. In theorie stond de vrouw onder toezicht van haar echtgenoot, wat inhield dat zij zonder zijn toestemming geen goederen kon

verkoopen of handelsovereenkomsten sluiten. In de dagelijkse praktijk verkochten en handelden getrouwde vrouwen echter wel, zoals overduidelijk blijkt uit de beschrijving van een andere buitenlander Lodovico Guicciardini: 'Niet alleen zorgen vrouwen voor de huishouding - waar mannen nauwelijks naar omkijken - maar ze houden zich ook bezig met handel, zowel inkoop als verkoop, en ze zijn rap met hun handen en met hun tong in zaken die eigenlijk mannen aangaan. Ze leggen daarbij zo'n ijver en bekwaamheid aan de dag, dat in veel plaatsen, in Holland en Zeeland bijvoorbeeld, de man z'n vrouw toestaat alles te regelen'.³

In een aantal steden kwam in archiefstukken de omschrijving 'vrouwelijke openbare verkoper' voor. Dit was een vrouw die handel dreef met zwijgende of uitdrukkelijke toestemming van de echtgenoot. Deze vrouwen waren vrij te doen wat ze wilden totdat hun echtgenoten officieel bezwaar maakten. Zo gezien is het misschien niet zo heel uitzonderlijk dat Judith Leyster na haar huwelijk met Jan Miense Molenaer regelmatig als zijn zaakwaarneemster optrad.

Judith Leyster als meester-schilder

Er was in de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen duidelijk sprake van typische mannen- en vrouwenberoepen. In de gildereglementen is hier overigens niet veel over terug te vinden. De stelling van de historicus Els Kloek is dat regels op dit terrein meestal niet nodig waren, omdat deze arbeidsverdeling voor iedereen vanzelfsprekend was. Er hoefde alleen een bepaling gemaakt te worden indien er grenzen overschreden dreigden te worden, bijvoorbeeld tussen de verwante beroepen van kleermaker en naaister.

Ook in het Haarlemse Sint Lukasgilde zien we dit weerspiegeld. In het gilde waren een veelheid van beroepen verenigd, onder andere kunstschilders, kopersmeden, beeldhouwers, goudsmiden, borduurwerkers en uitdraagsters. Alle beroepen hebben mannelijke uitgangen, behalve de handelaarsters in tweedehands kleding. Het gildelid Vincent van der Vinne maakte een lijst van alle schilders die gedurende zijn leven lid waren van het gilde. Van de 174 namen op de lijst is er één van een vrouw: Judith Leyster. Een latere lijst van leden bevat 1020 namen, waaronder 205 van vrouwen; 104 waren uitdraagsters. De andere vrouwen bedreven allemaal een of andere vorm van detailhandel.

Gildelidmaatschap stond open voor vrou-

wen als weduwe van een gildelid of als beoefenaarster van een typisch vrouwelijk beroep. Er bestonden echter geen regels die vrouwen uitdrukkelijk uitsloten van een gildelidmaatschap en daarom kon Judith Leyster meester worden in het Sint Lukasgilde. Dat zij op 24-jarige leeftijd al zelfstandig een atelier bezat en daar haar brood mee verdiende is waarschijnlijk een uitzondering geweest.

Judith Leyster is zeker niet de enige vrouwelijke schilder geweest. In inventarislijsten uit Haarlem waarop schilderijen worden vermeld, staan ieder geval de namen van zeven andere vrouwen. In het hele 17e eeuwse Holland zijn er zeker 25 namen te vinden van vrouwelijke schilders. Maar dit aantal is niet groot als we bedenken hoe ongelooflijk populair het bezit van schilderijen in die tijd was. Holland heeft een gigantische productie van schilderijen gekend, zeker tijdens de bloeiperiode van ongeveer 1610 tot 1660. Volgens een beredeneerde schatting moeten er voor het tijdvak van 1580 tot 1800 tussen de acht en tien miljoen schilderijen zijn vervaardigd.⁴ Voor het merendeel vonden deze dicht bij de woonplaats van de schilder hun bestemming in de stedelijke interieurs. In rijke woningen was het in de eerste helft van de 18e eeuw heel gewoon wanneer er

honderd of meer schilderijen hingen, maar ook de armste groep bezat in Delft al gemiddeld zeven schilderijen.⁵

Het belang van het werk van Judith Leyster

Bestudering van Haarlemse boedelinventarissen werpt een licht op de aard van de schilderijen die men graag ophing. Ook waren we benieuwd of er misschien 'Leysters' bij waren.

Zeven schilderijen van Judith Leyster worden vermeld in de inventaris die werd gemaakt na het overlijden van Jan Miense Molenaer in 1668 en twee stuks waren aanwezig in de boedel van haar zwager Gerard ten Bergh.

De twee schilderijtjes hingen bij haar zwager in de keuken. Zijn belangrijkste werken bevonden zich in het voorhuis (onder andere van Jan van Goyen, van Jan Miense Molenaer en van Adriaen van Ostade).

Ook komt er werk van Leyster voor in een aankondiging van een loterij van schilderijen.

Uit de boedelinventarissen kan worden opgemaakt dat Judith waarschijnlijk maar een

kleine productie heeft gehad. Haar schilderijen brachten geen grote bedragen op. We moeten daarbij bedenken dat de prijs niet alleen werd bepaald door de kwaliteit, maar ook door de afmeting, het aantal figuren op het schilderij, en de waarde van de lijst.

In de inventarissen vallen de schilderijen in te delen in twee groepen: de werken van groot formaat en topkwaliteit die waarschijnlijk voor de elite in opdracht zijn gemaakt en een veel grotere groep met eenvoudige voorstellingen van mindere kwaliteit, waarbij populaire thema's voorkomen. Deze groep was bestemd voor de vrije markt.

Judith Leyster heeft waarschijnlijk voornamelijk voor deze vrije markt gewerkt.

Noten

1. A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991) p.102.
2. Citaat in het artikel van Els Kloek in de catalogus.
3. Citaat in Kloek.
4. Thera Wijsenbeek Olthuis, 'Vreemd en eigen. Ontwikkeling in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de 16e tot de 19e eeuw', in: Peter Boekhorst (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Heerlen 1992) p.95.
5. Thera Wijsenbeek Olthuis, op.cit., p.96.

Boek van de maand

Wim Rongen bespreekt:

Jürgen C. Hess en Friso Wielenga (red.), *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Uitgeverij Boom, Meppel 1992) 283 pagina's, 4 kaartjes, prijs f34,50.

Aan leerlingen vraag je altijd waarom in een opdracht bepaalde jaartallen gebruikt worden. Die vraag kun je ook aan de auteurs van dit boek stellen.

Het jaartal 1990 spreekt voor zich. Maar niet iedereen in Nederland zal geneigd zijn, als het om democratie gaat, bij Duitsland aan het jaartal 1871 te denken. "Tegen democraten helpen alleen soldaten" riep men immers in die tijd en dat klinkt niet erg democratisch.

Nederlanders staan over het algemeen toch al sceptisch tegenover de Duitse democratie. Misschien ook daarom is dit pas de eerste bundel die over dit onderwerp in Nederland verschijnt. K.L. Poll schreef in 1978 niet ten onrechte dat "wij ons nog liever het Sinterklaasfeest laten afpakken dan de opvatting dat het slecht gaat met de Duitse democratie".

In hun inleiding leggen Hess en Wielenga

hun keuze uit: als beginjaar van de ontwikkeling van de Duitse democratie zou men 1815 moeten kiezen. Maar toen bestond er nog geen Duitse nationale staat en "gezien onze invalshoek van de democratie als nationale staatsvorm gaan wij in deze bundel niet zo ver terug..." (p.9).

Van een Duitse nationale staat is pas vanaf 1871 sprake en dus begint hun boek in dat jaar.

Schurken en Helden

Opvallend in de inleiding van Hess en Wielenga is de keuze voor een 'helden - schurken'-concept. Zelf geven zij de nadelen van zo'n aanpak al aan: het werpt te veel licht op

Redactie
Jürgen C. Hess
Friso Wielenga

Duitsland en de democratie 1871-1990

Boom

Tijdens de presentatie van dit boek in het Goethe Instituut in Amsterdam wезen de samenstellers er nadrukkelijk op dat de ontwikkeling van de Duitse democratie tussen 1871 en 1990 onderwerp is van het schriftelijk eind-examen voor Mavo, Havo en Vwo in 1994 en 1995. Het boek is daarom behalve voor het universitair onderwijs ook geschreven voor docenten die in het voortgezet onderwijs als leraar geschiedenis werkzaam zijn en te maken krijgen met het centraal examen.

De bundel bestaat uit zeven artikelen, een inleiding, een bibliografie, een kroniek en vier kaartjes over Duitsland in de betreffende periode.

individueel, de politieke, economische en andere kaders dreigen buiten het gezichtsveld te raken; het gevaar bestaat dat de verantwoordelijkheid voor bepaalde ontwikkelingen te veel bij bepaalde personen gelegd wordt. Hess en Wielenga echter zijn ervan overtuigd dat er momenten in de Duitse geschiedenis bestaan, waarop het handelen van die personen wel zeer bepalend is geweest.

Ebert en Adenauer zijn voor de auteurs de helden.

Ebert komt voor deze eervolle vermelding in aanmerking vanwege zijn indrukwekkende prestaties tijdens de revolutie van 1918. Hess en Wielenga gaan zelfs zo ver dat ze zich afvragen wat er van de Republiek van Weimar geworden zou zijn als Ebert niet zo vroeg (in 1925) zou zijn overleden.

Adenauers verdiensten voor de Duitse democratie na 1945 zijn genoegzaam bekend. Opvallend is dat Adenauer maar vijf jaar jonger was dan Ebert en ook uit het westen van Duitsland kwam.

De schurkenrol is weggelegd voor Bismarck en voor Hindenburg.

De eerste omdat hij in 1862, toen Wilhelm I van Pruisen wilde aftreden ten gunste van zijn liberaler ingestelde zoon Frederik III, de koning daarvan weerhield en een militaristisch-autocratische koers liet inslaan. Hess en Wielenga betogen dat als Frederik III toen de troon bestegen had, Pruisen en later Duitsland een geheel andere koers zouden zijn gevaren. Toen Frederik eindelijk in 1888 zijn vader opvolgde, was hij een doodzieke man en had Bismarck al teveel onheil aangericht.

'Schurk' Hindenburg benoemde Hitler en gaf hem alle presidentiële machtsmiddelen, met alle gevolgen van dien.

Natievorming

Parallel aan de ontwikkeling van de democratie loopt de ontwikkeling van Duitsland als nationale staat.

In het eerste artikel van de bundel laat Kocka zien dat de Duitse nationale beweging vanaf het begin een aantal bijzondere kenmerken bezat, die al heel snel belastend werkten:

- * de Duitse nationale beweging van het begin van de negentiende eeuw was een reactie op Napoleon en het expansieve Franse nationalisme en vormde tevens een kritiek op de Franse Revolutie: dat gaf deze beweging een anti-Franse en soms anti-westerse gerichtheid;

- * Duitsland kende geen centrale staat zoals het Engels of Frans nationalisme;
- * in Duitsland stichtte de overheid een Duitse nationale staat;
- * in Duitsland ontstond de nationale staat pas na de Industriële Revolutie. In de andere Westeuropese landen was het probleem van de natievorming al opgelost omdat er al een nationale staat was. Daardoor moesten in Duitsland twee problemen tegelijkertijd opgelost worden: de natievorming en de sociale kwestie, die een gevolg van de Industriële Revolutie was.
- * De vorming van de Duitse nationale staat was een groot politiek probleem: het machtsverevenwicht werd immers verstoord.

Nu, na de eenwording van 1990, verkeert de nationale Duitse staat in een nieuwe fase. Kocka wijst erop dat deze staat in een aantal opzichten verschilt van het Duitse Rijk van vóór 1945. Grote stukken land in het oosten zijn voor Duitsland verloren gegaan, het probleem van de buiten Duitsland wonende *Volksdeutschen* bestaat nauwelijks nog en het huidige Duitsland is in tegenstelling tot 1870/71 zonder oorlog en met toestemming van de westerse mogendheden tot stand gekomen. Daardoor bestaat de kans dat Duitsland nu in een vreedzame fase van haar geschiedenis terechtkomt.

Het Tweede Keizerrijk

Het veruit langste artikel van deze bundel (60 pagina's) is van de hand van Chris Lorenz en bestaat uit twee gedeeltes, een historische schets van het Tweede Keizerrijk en een overzicht van de historiografie over deze periode.

Achtereenvolgens passeren de revolutie van 1848, het Pruisische *Verfassungskonflikt* (waarin Bismarck zich zo - vanuit democratisch oogpunt negatief - onderscheidde) en het Tweede Duitse Rijk (in allerlei fases) de revue. Daarnaast is er aandacht voor de overgang van de agrarische maatschappij naar een industriële, de strijd tussen Pruisen en Oostenrijk-Hongarije om de Duitse hegemonie en de constitutionele ontwikkelingen. Op heldere wijze legt Lorenz uit hoe de constitutie, die Bismarck schiep, funeste gevolgen had voor de politieke cultuur (een steeds terugkerend begrip in dit boek) in Duitsland. De omstandigheid dat de politieke partijen van elke verantwoordelijkheid op regeringsgebied uitgesloten bleven, leidde ertoe dat deze partijen na verloop van tijd iedere aantrekkingskracht op politiek getalenteer-

kleio

den verloren. Andere loopbanen boden immers betere carrièreperspectieven. Politici werden niet geschoold in het parlementaire bedrijf en waren daardoor in 1918 niet in staat de macht over te nemen.

De door Bismarck gecreëerde parlementaire onmacht leidde op de lange duur tot anti-parlementarisme en antidemocratisch denken.

De in 1871 gecreëerde politieke structuur was eigenlijk vanaf het begin al "een burcht tegen de tijd" (p.55): de conservatieve aristocratie, wier economische basis in de landbouw lag, wapende zich op deze manier niet alleen tegen de democratie, maar ook tegen economische en sociale veranderingen. De industriële en tertiaire sector groeiden enorm en daarmee ook twee industriële klassen (arbeiders en ondernemers) en de nieuwe middenklassen van *Angestellten*.

Het tweede gedeelte behandelt de historiografie van het Tweede Duitse Keizerrijk. Uitgangspunt daarbij is Wehlers *Das deutsche Kaiserreich*, waarin wordt gesteld "dat de geschiedenis van Duitsland tussen 1871 en 1945 - de fameuze Duitse Sonderweg - wordt gekenmerkt door het uitblijven van een politieke modernisering bij een economische modernisering zonder weerga" (p. 68).

Wehlers these riep vele reacties op, waarvan de belangrijkste (Hillgruber, Nipperdey

etcetera) door Lorenz worden behandeld. Deze discussies maken vooral duidelijk hoe beladen het Duitse verleden is en hoe nauw de visies op heden en verleden van Duitsland samenhangen.

Het is zoals gezegd het langste artikel van deze bundel (bijna 50 pagina's tekst en maar liefst 190 noten), maar dat stoort door Lorenz' heldere en boeiende manier van schrijven nauwelijks.

Mislukkingen

Na de val van het Keizerrijk leek het er even op of de voorstanders van de democratie in Duitsland eindelijk hun kans kregen. Bij de verkiezingen voor de Nationale Vergadering van 19 januari 1919 behaalden zij liefst 75% van de stemmen. Maar al in 1920 was de aanhang van het republikeinse kamp tot 43,6% gedaald. Tijdens de economische crisis zonk die aanhang zelfs tot 30% in 1933. De anti-democratische krachten namen in dat jaar de macht over.

De Republiek van Weimar is een instabiele staat in een grotendeels instabiele periode geweest. Toch, zegt Hess in zijn artikel 'De Republiek als noodgebouw', zijn er niet alleen lijnen van Weimar naar Hitler, maar ook van Weimar naar de Bondsrepubliek. De democratische krachten en patronen die

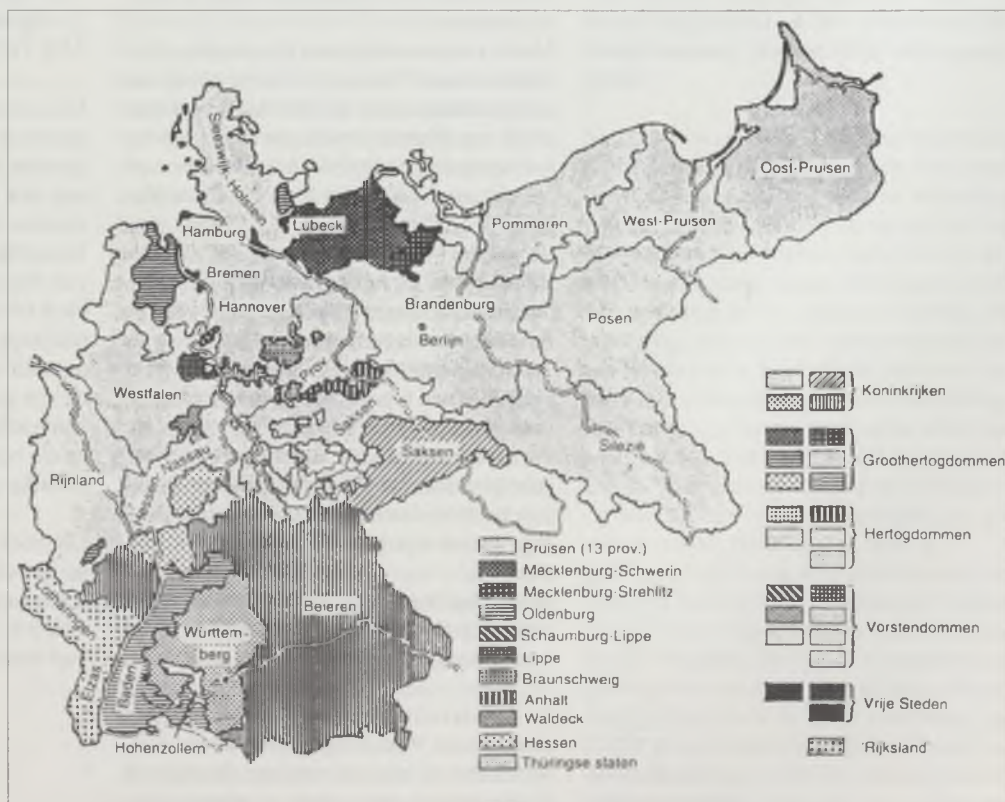
er in de republiek van Weimar wel degelijk waren, kregen pas in 1949 een serieuze kans. Die kwam - en dan nog slechts in een gedeelte van Duitsland - na de totale nederlaag van het totalitaire Nazi-Duitsland en de deling. De DDR was immers een allesbehalve democratische staat, die continu op zoek was naar een eigen identiteit.

Veertig jaar lang heeft de DDR gepretendeerd 'het andere Duitsland' te zijn, waar het socialisme 'reëel bestond'. De scheiding tussen officiële en reële politieke cultuur is karakteristiek voor totalitaire regimes, maar hoe groot de spanning tussen 't reëel bestaande socialisme' en de 'reëel bestaande samenleving' in de DDR was, bleek pas na de opheffing. De staat werd niet gesteund door het volk en had zich slechts met anti-democratische middelen kunnen handhaven.

De Bondsrepubliek

Duitsland wordt inmiddels als een normale, democratische Westeuropese staat gezien. Maar dat ging na 1945 niet vanzelf. Wielenga spreekt in dit verband van een "stille revolutie": een fundamentele omwenteling op termijn van de Duitse politieke cultuur in democratische zin" (p.178).

In tegenstelling tot die van 1918 was de nederlaag van 1945 totaal. Duitsland had als

Het Tweede Duitse Keizerrijk 1871.
(Uit: Duitsland en de democratie
1871-1990).

soevereine staat opgehouden te bestaan. Het land was volledig ingestort, het leger geheel weggevaagd en de anti-democratische Pruisische grootgrondbezitters waren als sociale en politieke machtsfactor uitgeschakeld. Hierdoor kon Duitsland een echte nieuwe start maken.

Maar ook constitutioneel zijn er grote verschillen tussen 'Weimar' en 'Bonn'. *"Vat men de verschillen tussen de Westduitse grondwet en die van Weimar samen, dan springt vooral het zorgvuldig uitgedachte systeem van 'checks and balances' in het oog"*, aldus Wielenga (p.180).

Bij het benutten van de kansen voor een democratisch Duitsland hebben Adenauer en Brandt een belangrijke rol gespeeld. Adenauer heeft bewust aansluiting gezocht bij de liberale westerse democratieën en ervoor gezorgd dat de steun in Duitsland voor de democratie groeide, daarbij onder andere geholpen door het *Wirtschaftswunder*. Daarmee heeft hij de aanzet tot de 'stille revolutie' gegeven en zijn benoeming tot 'held' verdiend.

Brandt heeft gepoogd de maatschappelijke verhoudingen te democratiseren en de kloof tussen staat en maatschappij te verkleinen.

De ontwikkeling van de Bondsrepubliek tot een normale Westeuropese democratie is allesbehalve moeiteloos verlopen. We hoeven in dit verband alleen maar te wijzen op de

Rote Armee Fraktion, de *Berufsverbote* en het probleem van de *Vergangenheitsbewältigung*. En nu, na de hereniging staat democratisch Duitsland opnieuw voor een grote uitdaging.

Tot besluit

Hoe gevarieerd de ontwikkeling van de democratie in Duitsland alleen al deze eeuw geweest is, zou aan de hand van het leven van een nu 90-jarige geïllustreerd kunnen worden. Zo iemand kan vertellen dat hij het Keizerrijk heeft meegemaakt, de Republiek van Weimar, Nazi-Duitsland, de Bondsrepubliek of de DDR en nu de hereniging. Waarschijnlijk zal hij er ook bij vertellen dat de grenzen van al die Duitslanden nooit dezelfde zijn geweest.

Het hoofdstukje 'Duitsland in kaart gebracht' in dit boek geeft die 90-jarige op dit punt volledig gelijk.

Dit boek is mede geschreven met het oog op het eindexamenonderwerp van volgend schooljaar. Ik denk dat iedere docent(e) die zich met dat onderwerp gaat bezighouden, veel steun aan deze bundel zal hebben.

RECENSIES

AANVULLING

In de bespreking van het boek van M. van Lieburg over Jelle Banga door Marian van der Klein in *Kleio* 1993/3 (p. 41) zijn de zakelijke gegevens weggelaten.

De juiste titelomschrijving luidt: M.J. van Lieburg, *Jelle Banga (1786 - 1877). Notulist van de 19e eeuwse genees- en verloskunde in een Friese provincie stad*. Panthaleoncahier I (Erasmus Publishing, Rotterdam 1991) 96 blz. + ill., f27,50.

MYTHOLOGIE

Jane B. Sellers, *The Death of Gods in Ancient Egypt* (Penguin Books 1992) prijs 35,00.

Het zij maar meteen aan het begin van dit stukje gezegd: het hier gerecenseerde boek is een dieptestudie, die een zekere basiskennis veronderstelt van astronomie en Egyptische mythologie. Daarnaast wordt als gevolg van de grote mate van detaillering een beroep gedaan op de concentratie en het inleavingsvermogen van de lezer.

Jane Sellers is op zoek gegaan naar de wortels van de Egyptische mythologie. Zij is ervan overtuigd dat die wortels kunnen worden gevonden in hemelverschijnselen, die voor de Egyptenaren van 6000 jaar voor Christus en later in wezen onverklaarbaar waren. Een onbegrijpelijk, ongrijpbaar en in zekere zin stabiel geheel als de sterrenhemel moest wel als goddelijk worden ervaren. Sterren werden dan ook gezien als goden. Vandaar, aldus Sellers, dat de priesters al in zeer vroege tijden het firmament in de gaten hielden. Door hun observaties waren zij in staat om veranderingen aan de hemel te constateren. De verklaringen van deze veranderingen werden vervolgens 'verwerkt' in mythologische verhalen. De schrijfster geeft daar verschillende voorbeelden van. Zo wordt er langdurig en diepgaand stilgestaan bij de Osiris-mythe, die zijn oorsprong lijkt te vinden in het verschijnsel van de zonsverduistering. Verder wordt er aandacht besteed aan het Sed-feest (oorspronkelijk gevierd als vernieuwings- of verjongingsfeest in het dertigste jaar van de regeerperiode van een koning), de Djed-zuil, de heilige Apisstier en de tijdrekening (kalenders, die opgesteld waren aan de hand van sterrenbewegingen). De lezer wordt daarbij aangesproken op zijn kennis van fenomenen als aardrotatie, implicaties van de draaiing van de aarde om de zon, de stand van de sterren, de graduele onderverdeling van het firmament, van tekenen van de dierenriem, markeersterren en zonsverduisteringen.

Als we naar de opbouw van het boek kijken, moeten we constateren dat deze wat

rommelig is: een duidelijke lijn ontbreekt en dat maakt het geheel er niet eenvoudiger op. Ter verduidelijking van de tekst zijn een aantal foto's opgenomen, die allemaal zijn afgedrukt in het midden van het boek. Lastig hierbij is dat in de tekst niet naar de nummering van de foto's wordt verwezen, waardoor men steeds moet gaan bladeren. Daarnaast ontbreken juist illustraties bij tekstgedeelten die bijna schreeuwen om visualisering, zoals bij de beschrijving van het Sed-feest aan de hand van reliëfs in een tempel van koning Osorkon II. Ronduit storend is het ontbreken van een behoorlijke sterrenkaart, want op de veranderingen in de sterren/godenwereld baseert Sellers juist haar theorieën. Termen als Orion, Sirius, Aldebaran en circumpolaire sterren zullen de leek aan de hand van een kaart meer zeggen. Toch moet gesteld worden dat 'The Death of Gods in Ancient Egypt' fantastisch noch onleesbaar is. Het is met zijn vele details eerder boeiend en overtuigend, een gegeven waar de schrijfstijl en de redeneertrant zeker debet aan zijn. Voor lezers die zich voor het eerst in Egyptologie willen verdiepen is dit werk minder geschikt.

Karel Vermeeren

LIST EN BEDROG DOOR DE EEUWEN HEEN

Jan Schulten, *List of bedrog. Strategemen uit de krijgskunde en het zakenleven* (De Haan/Unieboek, Houten 1992) 160 blz., prijs f24,90.

Na lezing van dit boek was ik teleurgesteld, ik voelde me behoorlijk genomen. Dat kwam doordat ik het omslag (met een afbeelding van het paard van Troje) en de titel niet op het boek zelf betrokken had. Wat ik verwachtte was een grondige uiteenzetting door een deskundige (de auteur, zo meldde de achterflap, was tot 1991 docent militaire geschiedenis aan de Koninklijke Militaire Academie) over de toepassing van misleidings-tactieken uit de krijgskunde en de zakenwereld. Wat ik kreeg was een luchtig gepresenteerde, structuurloze, zeer oppervlakkige en op den duur heel saaie aaneenrijging van gevallen van list, misleiding of bedrog. Het boek begint nog wel veelbelovend met een kort stuk, getiteld 'Inleidende beschietingen', over de geschiedenis van het belang van de krijgslist. De eerste paragrafen zijn thematisch van aard en verhalen diverse voorbeelden van één soort misleiding, namelijk gecamoufleerde infiltratie: Paard van Troje, Turfschip van Breda, hooiwagens van Lochem (1590), rijnen van Nijmegen

(1940). Maar daarna raakt de auteur ineens en onverklaard in de ban van de chronologie: na Lawrence of Arabia (vermomming) verhaalt hij, zonder dat er sprake is van inhoudelijk verband, van andere misleidingsgevallen in de Eerste Wereldoorlog, springt over naar misleiding in de luchtoorlog van 1940 tot 1945, en vervolgens naar de complexe 'bodyguard of lies' die de waarheid van de geallieerde aanvallen op Sicilië en op Normandië moest beschermen.

Dan volgen nog: een paragraaf over misbruik van uniformen en vlaggen in de Tweede Wereldoorlog, een paragraaf over acties die de deelnemende troepen zelf misleidden (Italië 1941, Korea 1952, Israël 1953), een over misleiding per radio en radar (1939-1945) en paragrafen over misleiding door Sowjet-Rusland ('Listige beren'; 1941-1981) en de Volksrepubliek China ('Doen Chinezen het anders?') en in de oorlog tegen Irak (1990-1991).

Het boek wordt besloten met vijf paragrafen (ruim dertig pagina's) over gevallen van verassing, misleiding en propaganda (reclame) in het zakenleven. Hoe de Japanse industrie de VS-markt infiltreerde, met welke middelen het blad *Penthouse* marktleider *Playboy* aftroefde, welke tactieken werden en worden toegepast in de al sinds 1939 durende concurrentiestrijd tussen Coca-Cola en Pepsi-Cola en nog wat Nederlandse voorbeelden.

Spannend is dat allemaal allerm minst, want na de eerste paar verhalen weet de lezer wel wat hij verwachten mag: allemaal anekdotes met variaties op steeds dezelfde listen. Om de moed erin te houden lardeert Schulten zijn smeulige verhalen met nogal dubieuze uitlatingen als: "*met een bajonet naar de Chinezenhemel gestuurd*" (85), "*gingen er bij het Herrenvolk in als koek*" (91), "*was zo vriendelijk om ... tegen een fabrieksschoorsteen te vliegen*" (92) enzovoort.

Ik hoop niet dat Schulten hier put uit zijn vaste repertoire 'grappen' om de aandacht van de KMA-kadetten vast te houden, maar ik vrees eigenlijk dat dat wel zo is.

H.J.C. Termeer

NEDERLAND NA WO II

J.G.Kikkert, *De wereld volgens Luns* (Het Spectrum, 's Gravenhage 1992).

De wereld volgens Luns is een van de slechtste boeken die ik ooit gelezen heb. Ik moet bekennen dat ik Kikkerts werken over Willem III, Wilhelmina, Juliana en Bernard nooit heb ingezien, maar ik neem onmiddellijk aan dat zijn nieuwe boek in deze rij past.

Het getuigt van de kritiekloze adoratie en smakeloze hielenlikkerij die normaal alleen het koningshuis ten deel vallen.

De aard van het boek is niet geheel duidelijk. Kikkert heeft enerzijds simpelweg de memoires van Luns opgetekend, anderzijds geeft hij bij herhaling blijk van zijn eigen buitengewoon gezagsgetrouwe, oordeel. Zo laat hij zich bij zijn beschrijving van de kabinetsformatie van 1952 (!) ontvallen dat de politici "*onbarmhartig opgejaagd werden door gretige verslaggevers*".

Luns kan bij hem geen kwaad doen. "*Hij behoorde tot de groten. Hij vond het zelf nooit zo nodig, dat te laten merken. En toch was bescheidenheid niet zijn voornaamste deugd. Dat was oprechte vaderlandsliefde*", zo besluit Kikkert zijn boek.

Nu, als uit het boek iets blijkt, dan is wel dat het Luns allerm minst ontbreekt aan eigendunk. En zijn 'oprechte vaderlandsliefde' sluit in ieder geval een deel der natie uit, want de staatsman wordt beslist niet verteerd door liefde voor 'links'. Vooral Joop den Uyl draagt hij kwade gevoelens toe. Kikkert: "*Luns heeft talloze slechte herinneringen aan de toenmalige leider van de PvdA. Bij het verhalen hiervan, toont hij voor de eerste en vrijwel enige keer tekenen van emotie. 'Den Uyl was niet betrouwbaar. Hij zei te veel onwaarheden. Hij loog. Ik heb wel eens gezegd: 'Als Den Uyl door de waarheid te spreken een klein voordeel kan behalen en door dat niet te doen een klein nadeel zal ondervinden, dan liegt hij nog.' En dat vind ik nog steeds. Den Uyl was trouwens ook in het sociale verkeer onplezierig*".

Dit soort gezwets zou ik hier niet vermelden, als het boek ook zinvolle historische informatie bevatte. Het draagt echter in geen enkel opzicht bij aan ons inzicht in de naoorlogse geschiedenis. Over de Nieuw-Guinea-kwestie bijvoorbeeld herhaalt Luns botweg het standpunt dat hij indertijd al verkondigde. Nog steeds houdt hij vol dat de VS onder Eisenhower bereid waren Nederland desnoods militair tegen Indonesië te steunen, en nog steeds legt hij daarvoor geen bewijs op tafel - Kikkert vraagt er uiteraard niet om. Ook Kennedy's minister van buitenlandse zaken, Dean Rusk, wilde volgens Luns Nederland steunen, maar ook hiervoor heeft hij geen bewijs. Luns meent dat de Kennedy's zelf Nederland in de kou lieten staan. En eigenlijk, zo vindt hij, was dat de schuld van de PvdA. De Amerikaanse regering liet zich namelijk vooral informeren door de socialisten, en leidde uit die informatie af dat de relatie met Nederland niet al te erg verstoord zou worden als ze ons land zou niet zou steunen.

Kleio

Luns zegt niets over de oppositie tegen hem binnen het kabinet, (Kikkert doet zelfs de leugenachtige suggestie dat Jelle Zijlstra het van harte met hem eens was), hij doet de publiekelijk geuite zorg van premier De Quay af als onhandige en ondeskundige borrelpraat en hij vertelt niet hoeveel offers Nieuw-Guinea hem nu eigenlijk waard was. Het enige dat hij over deze beslissende vraag zegt, is dat hij absoluut niet onder de indruk was van het Indonesische wapengekletter. *"Wij zouden uitstekend in staat zijn geweest met een betrekkelijk geringe troepenmacht Nederlands Nieuw-Guinea te verdedigen"*.

Zoals Kikkert en Luns de Nieuw-Guinea-zaak afdoen, zo behandelen ze alle kwesties. Nergens wekt Luns de indruk de lezer serieus te nemen, en nergens stelt Kikkert ook maar een kritische vraag. Het meest verbijsterend is de passage over de geplande legercoup, die in vijftig regels lacherig wordt afgedaan. Bij de behandeling van de formatie van het kabinet-Cals meldt Luns ineens plomverloren dat hij bezoek kreeg van drie of vier generaals, die een staatsgreep wilden plegen. Luns raadde het hen af, waarop de generaals *"ontmoedigd heengingen"*. Dat is het hele verhaal. Wanneer verschenen die generaals precies? Wie waren het? Waarom wilden ze eigenlijk een staatsgreep plegen? Welke collega's heeft Luns over hun bezoek ingelicht? Kan Luns op zijn minst aannemelijk maken dat de ontmoeting werkelijk heeft plaatsgevonden? Dat zijn toch vragen die een historicus in zo'n geval stelt. Kikkert doet het niet, en Luns geeft er dan ook geen antwoord op. De biografie van Luns moet nog steeds geschreven worden.

Dik Verkuil

ECONOMISCH GESCHIEDENIS

Rondo Cameron, *Economische wereldgeschiedenis, van de oudste steentijd tot heden* (Het Spectrum, Aulaboek 201, Utrecht 1991)

Cameron kiest er niet voor de etappes van de economische geschiedenis in te delen op basis van noties als feodaliteit, mercantilisme, kapitalisme en Industriële Revolutie. Dit zijn volgens hem stereotyperingen. Zijn leidbe-grippen zijn economische groei - de toene-ming van productie of inkomen per hoofd van de bevolking - en economische ontwik-keling, namelijk met de groei gepaard gaan-de structurele en organisatorische verschui-vingen in een economie.

Als determinanten van groei en ontwikkeling -of het tegendeel ervan, stagnatie dan wel te-

ruggang- neemt het boek de factoren bevol-king, natuurlijke hulpbronnen, technologie en maatschappelijke instituties.

Centraal staat ook het begrip produktiviteit. Verder komt het aspect van structurele ver-andering aan de orde, dat wil zeggen de his-torisch verschuivende onderlinge proporties van de sectoren landbouw, industrie en dien-sten.

Een lineair opgaande beweging kent de his-torische economische ontwikkeling niet. Er zijn "logistische" curven van bevolking en economie zichtbaar: eerst opgang en dan vertraging en stagnatie en zelfs teruggang op zeer lange interseculaire termijn als gevolg van uitputting van het maximum der groei-potenties zoals die in elke fase gegeven zijn door de telkens vigerende technologie en in-stitutionele en maatschappelijke ordening. Alle belangrijke fases passeren de revue: van het oud-stenen tijdperk via de vroegste land-bouweconomieën, de Oudheid, de Middel-eeuwen, de vroeg-moderne tijd, de 18e-19e eeuw tot aan de val van het Sowjet-rijk en de grenzen aan de groei door uitputting van grondstoffen en milieu. Voor elk tijdperk worden de zo even genoemde determinanten behandeld.

Enkele voorbeelden: de techniek van het oud- en nieuw stenen tijdperk, van de Mid-deleeuwen en van de episode van snelle eco-nomische groei sinds de achttiende eeuw; de bijdrage van de Pax Romana aan de demo-grafische en economische groei in de Ro-meinse Oudheid en vervolgens de wijze waarop politieke en maatschappelijke insti-tuties, waaronder de slavernij, hebben bij-gedragen aan de economische verstarring in het late imperium; de bijdrage van de insti-tutionele verhoudingen in onze eigen Repu-bliek, onder meer de boerenvrijheid, aan het economische succesverhaal in de 16e en 17e eeuw; de nauwe samenhang tussen de gun-stige juridisch-institutionele context en de spectaculaire dynamiek der 18e-20e eeuw; de voortdurende dominantie van de land-bouw in de laag-produktieve historische eco-nomieën, sinds de 18e eeuw ingewisseld voor overheersing door industrie en diensten.

Tussendoor verschijnt ook de economische politiek ten tonele. De auteur accepteert in dit verband de term mercantilisme niet, als een veel te algemene noemer waarop de zeer diverse stelsels van economische politiek in de 16e-18e eeuw zijn samengevat. Verder re-lativeert hij het daarop volgende economi-sche liberalisme, dat in de praktijk nooit een nachtwakerstaat in onversneden vorm was.

De periode-indelingen in het boek volgen

niet altijd de conventionele cesuren. De op-gang van de laat-middeleeuwse depressie laat Cameron aanvangen beginnen rond 1450, de fase der "tweede Europese bevol-kingsgroei", nadat de eerste was vastgelo-pen in vertraging en in de rampen van de 14e eeuw. Een industriële revolutie in de zin van een plotselinge omwenteling in 20 à 30 jaren vanaf ongeveer 1770 aanvaardt Came-ron niet. Rond 1700 stak zeker Groot-Brit-tannië, ruim voor de komst van het machi-nale fabriekssysteem, economisch boven de rest der wereld, ook die van Europa, uit. Nog maar 60% der bevolking was er agrarisch tegen veel hogere traditionele percen-tages elders, en de ontwikkeling van een commerciële landbouw, essentieel voor de groei in de totale economie, is dan reeds in ruime mate onderweg.

Cameron voert de titel 'wereldgeschiedenis', maar biedt geen echt mondiale afdekking. Het boek start met de constatering van het achterblijven van grote delen der wereld in onze huidige tijd. Deze werelddelen ver-schijnen evenwel alleen, na het deel over de Middeleeuwen, in een kort hoofdstuk over hun toestand aan de vooravond van de start der Europese opgang sinds 1450 en vervol-gens als gekoloniseerde en daarna geëman-cipeerde gebieden en als onderdelen van de van Europa uitgaande economische mon-dialisering sinds de overzeese ontdekkingen. Na de Middeleeuwen gaat het boek in wezen over de economieën van Noord-West Euro-pa eerst en de USA en Japan later. Ook de waarlijk kolossale ontwikkelingen in de Sow-jetrussische planeconomie verschijnen in we-zen slechts als enigszins zijdelingse aanteken-ingen. Het boek blijft met deze beperking tot de westerse wereld toch enigszins in een 'traditionele' benadering steken.

De accentuering van de moderne economi-sche ontwikkeling brengt ook met zich mee dat van 441 bladzijden er 17% de (tien)dui-zenden jaren tot het einde der Middeleeuwen bestrijken, waarna 83% de tijd van 1700 tot heden en 58% de periode sinds 1700 behan-delt. Die behandeling wordt dan ook inten-siever en gedetailleerder naarmate we dichter bij het heden geraken. Zo komen voor de 20e eeuw de grote gevolgen van de beide wereldoorlogen en van diverse andere poli-tieke feiten voor het voetlicht.

Het boek biedt veel meer gegevens en in-zichten dan hier naar voren kunnen worden gehaald. Toch moest Cameron, hoe rijk aan onderwerpen zijn boek ook is, keuzen ma-ken. Naar mijn smaak hadden misschien de opeenvolgende vormen van geld, krediet en bankwezen en wellicht ook de arbeidsmark-t en beloningssystemen wat meer aandacht

hebben kunnen krijgen, eventueel ten koste van sommige andere zaken.

De hand van de ervaren docent - Cameron is een oude rot in het vak - toont zich in de helderheid en in de levendigheid van de tekst, die hiermee conform de pretentie op de achtergrond inderdaad de economische geschiedenis voor een bredere kring van belangstellenden opent.

A.C.A.M. Bots

VOC EN ONDERGANG

Ingrid S. Dillo, *De nadagen van de Verenigde Oostindische Compagnie 1783-1795. Schepen en zeevarenden* (De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1992)

Verval en ondergang van de VOC brengen al meer dan een eeuw de pennen van historici in beweging. Vandaag de dag overheerst de opinie dat de Compagnie in de loop van de 18e eeuw door een combinatie van factoren structureel verzwakt werd: verschuivende handelspatronen, slecht bestuur, corruptie, groeiende kosten van het bestuursapparaat overzee en gebrekkige financieringsmethoden. Tenslotte bracht de vierde Engelse oorlog (1780-1784), waarin de VOC enorme verliezen leed, de genadeklap toe aan het 'zieke lichaam', dat uiteindelijk stierf tijdens de Franse overheersing.

De dissertatie van Dillo is een studie naar de allerlaatste jaren van de VOC, waarin het lot van de compagnie zijn definitieve wending nam. Dillo concentreert zich daarbij op de schepen en zeevarenden, en wel omdat tijdens een eerdere problematische periode, na het rampjaar 1672, daar de sleutel tot herstel had gelegen. Uit onderzoek van Gaastra is gebleken dat in die tijd met bezuinigingen op het scheepvaartbedrijf (vermindering van het aantal schepen, inkrimping van het personeel, verlaging van de gages) de financiële problemen werden opgelost. Had een dergelijke therapie de Compagnie na 1783 niet opnieuw kunnen redden?

Neen, luidt het antwoord. De problemen in het scheepvaartbedrijf - tekorten aan schepen en zeevarend personeel - waren van praktische en tijdelijke aard, die juist tot extra uitgaven, voor de huur van schepen en verhoging van de gages, noopten. Naar het oordeel van Dillo waren deze moeilijkheden evenwel niet doorslaggevend voor de ondergang van de VOC. Dat waren de hiervoor genoemde dieper liggende, structurele zwakten, die voor de oorlog al bestonden, en ook na de oorlog niet konden worden weggenomen. Toch hadden de Bewindhebbers ook die

praktische problemen in het scheepvaartbedrijf adequater kunnen aanpakken. Zo waren de Heren XVII erg traag in hun besluitvorming over het bekopen van schepen, als remedie tegen de wormen. Voorts meent Dillo dat de Compagnie definitief had moeten overschakelen op het varen met gehuurde schepen zoals de Engelse East India Company altijd al deed. Dit privatiseren van het scheepvaartbedrijf zou volgens haar een aanzienlijke kostenbesparing opgeleverd hebben.

Met een conclusie als de laatste toont de auteur zich een kind van haar tijd; uitbesteding en privatisering zijn sleutelwoorden die iedere zichzelf respecterende bestuurder tegenwoordig koestert. Of de VOC er echter veel baat bij zou hebben gehad is echter niet gegarandeerd. Dillo geeft zelf aan dat de theoretische voordelen van het door haar zo aangeprezen Britse systeem van huurschepen in de praktijk in hoge mate teniet werden gedaan door kartelvorming onder de verhuurbedrijven, waardoor de prijzen kunstmatig veel te hoog gehouden werden.

Al met al brengt dit boek, hoe informatief ook, de discussie niet veel verder. De door Dillo onderzochte scheepvaartkundige problemen blijken voor het debat over de ondergang van de VOC niet zo heel relevant te zijn. Bij gebrek aan andere conclusies verwijt zij de Heren XVII 'conservatisme en besluiteloosheid' bij de aanpak van de problemen aan de dag te hebben gelegd, er daarbij als vanzelfsprekend vanuitgaand dat hervormingsdrang en voortvarendheid tot betere resultaten hadden geleid. Dat laatste is echter niet bewezen.

R.C. Vos

HET VOORTLEVEN VAN DE KLASSIEKE CULTUUR

Oliver Taplin, *Het Griekse Vuur. De hedendaagse invloed van de Griekse beschaving* (Uitgeverij Stichting Teleac, Utrecht 1990) 296 blz., prijs f 59,50.

Welke cultuur heeft een grotere invloed uitgeoefend op ons denken en handelen dan de Griekse? In onze geschiedenislessen komen wij soms woorden tekort om de jeugd in te prenten, hoe belangrijk de klassieke Griekse beschaving is geweest voor alle latere eeuwen, tot op heden. Meestal worden daarbij voor de hand liggende voorbeelden aangehaald als sportbeoefening (Olympische Spelen), democratie, kunst en wetenschap. Daarom alleen al vormt *Het Griekse Vuur* een welkome uitgave. Immers, in dit boek

kleio

geeft de Oxford-classicus (Magdalen College) Oliver Taplin een haast uitputtend overzicht van de uitwerking van de Griekse beschaving tot in onze tijd toe. De tekst werd begin 1989 afgesloten. Het boek verscheen eerder als cursusboek bij de gelijknamige Teleac-cursus (die een bewerking was van een documentaire door Transatlantic Films voor de BBC). De titel is ontleend aan de brandbare substantie die door de Byzantijnen naar vijandige schepen werd geschoten; een niet-klassiek verschijnsel dus, maar toch gebruikt als metafoor voor de invloed van de Griekse beschaving. Net zoals - volgens berichten - het Griekse vuur namelijk onder de waterspiegel bleef branden, bleef de Griekse beschaving in verleden en heden onder de oppervlakte doorsmeulen, om zich af en toe duidelijk zichtbaar te manifesteren.

De geschiedenisdocent en de geïnteresseerde leek kan nu dus beschikken over een uitgebreid en bijzonder fraai geïllustreerd naslagwerk (de kleuren- en zwart-wit-foto's zijn functioneel en van een goede kwaliteit). De Griekse tragedie, zo leert Taplin ons bijvoorbeeld, is zo flexibel, dat adaptaties naar land en tijd stukken als de *Medea* of de *Oresteia* steeds weer actueel maakten. Het Orfeus-motief uit de Griekse mythologie is van Monteverdi tot Cocteau gebruikt. De Griekse opvattingen over seksualiteit hebben zelfs een heel - direct aan het Grieks ontleend - vocabulaire opgeleverd (pedofiel, homofiel, lesbisch, erotisch, platonisch). Zo kun je doorgaan en uit dit boek hele reeksen voorbeelden halen van hoe de Grieken model stonden: Aristoteles voor de wetenschap, Sokrates en Plato voor de filosofie, het Atheense model voor en tegenover de moderne democratie van de VS, de Dorische zuilen voor de architect Bofill, Thucydides voor generaal Marshall. Taplin laat zich bij dat alles niet verblinden door louter adoratie van de Griekse beschaving, hij heeft ook oog voor de lelijkheid en de gebreken.

Helaas is de vertaling niet al te best. Ook maakt Taplin zich nogal eens schuldig aan geklets over zijn persoonlijke wederwaardigheden in en buiten Griekenland. Leuk mis-schieten op de televisie, maar irritant in een studieboek. Even hinderlijk vind ik de talrijke keren dat Taplin over de hoofden van de lezers heen in debat gaat met zijn Oxford-collega's. Al gauw komt dat erg blasé over, net als de lawine aan namen van moderne regisseurs, toneelgezelschappen, musea e.d. die Taplin over de lezer uitstort. Zijn die alle wel van even groot belang?

Het boek is minder geschikt voor lesvoorbereiding ten behoeve van onderbouw-klassen, maar zeer handig voor docenten die the-

ma's uit de Oude Geschiedenis in de bovenbouw aan bod laten komen. Voor de schoolbibliotheek (al of niet in combinatie met de Teleac-bandjes, die de lezer van dit boek graag meteen weer wil bekijken) lijkt me *Het Griekse Vuur* een zinvolle aanschaf. Jan van Oudheusden

RENAISSANCE

K. Mittermaier, Niccolò Machiavelli, denker en cynicus. Biografie (Tirion, Baarn 1992) oorspr. titel: Machiavelli: Moral und Politik zu Beginn der Neuzeit (1990), 431 blz., geïllustreerd, met literatuuropgave en register, prijs f69,50.

Machiavelli (1469-1527): auteur van *De Heerser*, die in het belang van de staat onbeperkte macht moet uitoefenen, desnoods met bedrog. Dat is de kern van wat schoolboeken over Machiavelli vermelden. Zijn a-morele opvattingen over de staat zetten een baken op de weg van de secularisatie. Wat achterwege blijft en uit tijdgebrek vaak moet blijven: de republiek in Machiavelli die de Florentijnse republiek dient van 1494 tot de terugkeer van de Medici in 1512, eerst als gezant en daarna als secretaris van de tweede kanselarij; de historicus Machiavelli, auteur van de *Discorsi*, zijn hoofdwerk over de geschiedschrijving van Livius, en van de *Istorie fiorentine*; de toneelschrijver Machiavelli, auteur van komedies als de *Mandragola*, waarin hij Plautus navolgt; de humanist Machiavelli dus ook. En de krijgskundige. Zijn *Arte della guerra* droeg aanvankelijk tot zijn roem meer bij dan *De Heerser*, die hem tot de XVIIIe eeuw een slechte naam heeft bezorgd. Pas verlichte despoten als groothertog Leopold van Toscane konden Machiavelli's "gewetenloosheid" waarderen.

Een vat vol tegenstrijdigheden lijkt deze Machiavelli, zo dubbel-hartig als hij de renaissance-vorsten aanraadde te zijn. Als republikein werkt hij voortdurend aan de opbouw van een burgermilitie, de patriottische hope des vaderlands, die de nooit te vrouwen huursoldaten moet vervangen. Dat plan stamt van zijn merkwaardige bewondering voor Cesare Borgia, de "verpersoonlijking van de Italiaanse renaissancetiran" (p. 112). Maar als de republiek wordt opgedoekt na de smadelijke nederlaag van die burgers tegen de Spaanse beroepssoldaten, wat probeert Machiavelli dan al niet om zijn ambten terug te krijgen van de Medici? Zelfs onbeperkte macht vertrouwt hij hun toe. Toch duurt het tot 1521 voor hij politiek wordt gerehabiliteerd, en dan nog alleen

door toedoen van zijn minnares en haar relaties. En dan, tijdens de plundering van Rome in 1527, verjaagt Florence opnieuw de Medici en Machiavelli staat wéér aan de verkeerde kant. Hij wordt geen secretaris van de republiek meer. Op 21 juni 1527 sterft hij. Pas na zijn dood verschijnt *De Heerser*, waaraan hij al na de vak van de republiek in 1513 was begonnen. Tijdens zijn ballingschap leidt hij in arren moede zijn landleven en speelt hij tric-trac in de herberg. Maar 's avonds laat hij zich bij het schrijven inspireren door de Klassieken.

Machiavelli's levensloop wordt niet alleen bepaald door opportunisme, dat achter de heersende partij aanloopt, maar ook door een meer algemeen verbreid zoeken naar de beste staatsvorm. Zijn pleiten voor de bewapening van burgers die het belang van de stad ècht ter harte gaat, is slechts schijnbaar in strijd met de aanvaarding van de realiteit, waartoe hij onder de Medici gedwongen werd. Ook humanisten als Guicciardini en Machiavelli's vriend Francesco Vettori zijn niet zo rechtlijnig in hun staatsrechtelijke opvattingen. Machiavelli leert bij: onder druk van de omstandigheden ontwikkelt zich zijn denken. Misschien valt daarom *De Heerser* zo radicaal uit. Is de a-morele politiek van de vorst de prijs, die Italië moet betalen voor de eenheid, waardoor het land de roem van het oude Rome opnieuw zal beleven en niet zal onderdoen voor groeiende nationale staten als Frankrijk en Spanje? Dat dacht de XIXe eeuw natuurlijk. Of is Machiavelli de cynicus geworden uit de titel van dit boek? Het is aan zijn gedrag niet te zien. Hij gedraagt zich niet naar de maximen van zijn werk. Hij is niet de koel redenerende, objectieve waarnemer die hij beschrijft. Hij is niet in staat zijn gevoelens te verbergen, hoezeer hij hypocrisie en bedrog ook aanprijst. Zijn emoties drijven Machiavelli tot verbittering en daardoor tot cynisme, maar hij wijzigt zijn opvattingen ook omdat hij de relaties tussen de Italiaanse staten ziet veranderen. Christelijke deugden tellen daarin niet meer mee, alleen het succes, het eigenbelang, de staatsraison.

Zonder het kader van zijn tijd is Machiavelli niet te begrijpen.

Deze biografie plaatst hem in zijn tijd. De auteur wisselt hoofdstukken over de Italiaanse geschiedenis af met meer biografische. Dat schaadt de samenhang niet. Als het boek niet vlot leest, dan ligt dat aan de vertaling, die vooral in het begin harkerig is. Flaters als "kadaster" (i.p.v. "catasto", belastingregister) op p. 27 of "de onderaardse (i.p.v. overdekte) gang naar de Engelenburcht" (p.95) verraden, dat de vertaler onvoldoende op

de hoogte is van de historische situatie. Jammer, dat de uitgever het boek zo tekort doet, terwijl hij wel een chronologisch overzicht, een overzicht van Machiavelli's werken, lijsten van heersers in en buiten Italië, noten, een literaturopgave en een register heeft opgenomen.

Een enkele keer stoot de lezer zich aan discutabele opvattingen van de auteur zelf, die niet door de vertaling in het werk zijn geslopen. Zo zijn er uit de middeleeuwen best gruweldaden te noemen, die te vergelijken zijn met wat in de renaissance voorkwam (p. 34). En dat kunstbevordering pas voor Machiavelli een politiek middel werd (p.42), miskent de rol van menig mecenas in Oudheid en middeleeuwen. Tegenover zulke slips of the pen staan mooie hoofdstukken, bijv. dat over Cesare Borgia (p. 103 e.v.), de crisis om Pisa (p. 173 e.v.), de Florentijnse militie (p. 183 e.v.), dat over Machiavelli's mens- en wereldbeeld (p. 231 e.v.) of dat over de "Discorsi" (p. 257 e.v.). Van zulke delen kan de lera(a)r(es) profiteren, bijv. bij het opzetten van een onderwerp voor een schoolonderzoek, en de leerling, die al enige kennis van de renaissance bezit.

H.M.G. Schrijnemakers

HERDRUK

Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de groot-landbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw*. Nr. 123 in de Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkund (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden 1992[3]) 549 blz.

Dit boek verscheen voor de eerste keer in 1987. In het Kleionummer van oktober 1988 staat een uitgebreide recensie van de hand van Jos Harderwijk. *Koelies, planters en koloniale politiek* trok grote aandacht en leidde tot een felle polemiek over de aard van het Nederlandse bestuur. Dit was aanleiding voor de schrijver om bij de derde druk met een nieuw voorwoord in te gaan op de vele reacties op de in zijn boek verwoorde mening dat er misstanden waren op de westerse grootlandbouwondernemingen waartegen onvoldoende maatregelen werden genomen door het binnenlands bestuur. Het merendeel van de reacties toonde ontsteltenis, niet over het buitenhangen van de vuile was, maar over het publiceren van misstanden die niet eens bestaan zouden hebben.

De schrijver benadrukt dat deze misstanden vergeten of verdrongen werden. In deze der-

de druk verwerkt hij een groot aantal nieuwe bronnen en gegevens. Het boek is daardoor omvangrijker maar kan nu met nog meer recht gelden als standaardwerk over dit onderwerp. Het feit dat er een derde druk nodig was, toont aan dat er een brede belangstelling is voor dit onderwerp.

Carla Peucker

ROOSEVELT

A. Lammers, *Franklin Delano Roosevelt: Koning van Amerika. Een biografie* (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1992), 319 blz., prijs f 45,-.

Het gaat goed met de Amerikanistiek in Nederland. Na de fraaie, cerebrale Wilson-biografie van J.W.Schulte Nordholt (1990) is er nu Lammers' aantrekkelijk uitgegeven eerste Nederlandse biografie van Franklin Delano Roosevelt. Dat Lammers de schrijverspen vaardig hanteert weten we al sinds *Amerika 1900-1975 of de verjaring van de Nieuwe Wereld* (1976).

Voor zijn proefschrift over een tweetal jaren uit het presidentschap van Roosevelt had Lammers indertijd al ruim tweehonderd bladzijden nodig. Een reden om zich in deze nieuwe biografie te beperken: er worden al genoeg dikke boeken geschreven. Lammers' biografie concentreert zich dus op de jaren van Roosevelt's verkiezingscampagnes. Want als FDR iets goed kon, dan was het wel campagne voeren. Die campagnes komen dan ook goed uit de verf, naar mijn smaak zelfs iets te goed. Naar verhouding worden wel erg veel speeches, dus mooie woorden, geparafraseerd, en steken de daden van FDR daar in dit boek wat schriel bij af.

In zeer onderhoudende verteltrant trakteert Lammers ons op de bekende ingrediënten van elke Roosevelt-biografie: Franklin, het mooie moederskindje; Groton en Harvard; het grote voorbeeld van verre neef (later aangetrouwde oom) Teddy Roosevelt, zijn idool; Eleanor (zijn betere ik); Lucy Mercer (zijn geliefde), en natuurlijk de strijd tegen de polio, die bij het oppervlakkige zondagskind FDR een metamorfose teweegbracht. Vervolgens presenteert Lammers als een virtuoze spreekstalmeester het spectaculaire optreden van FDR in de politieke arena, vanaf zijn kandidatuur voor een senaatszetel voor New York in 1910, via de post van onderminister van marine onder Wilson en de onsuccesvolle kandidatuur voor het vice-presidentschap in 1920 tot de campagne voor het gouverneurschap van de staat New York en de vier presidentiële campagnes van 1932

kleio

nummer 4/93
pagina's 36 en 37

tot en met 1944. Geen Republikeinse tegenkandidaat was tijdens die laatste evenementen opgewassen tegen de humor en vitaliteit van Roosevelt, de dramatiek en glamour die hij altijd meevoerde, de manier waarop hij conventies masseerde en met name ook zijn handigheid in omgang met de pers. Lammers weet dat alles zeer helder te beschrijven.

Het afsluitende hoofdstuk handelt over hoe de naoorlogse presidenten allen op de een of andere wijze door FDR zijn beïnvloed, zoals Johnson, die de schrijftafel van zijn idool alsmede een levensgroot portret liet installeren in het Oval Office, of Reagan die als Great Communicator schijnbaar moeiteloos de aanstekelijk-optimistische pose van FDR imiteerde.

FDR: Koning van Amerika bevat dus een schat aan interessante gegevens. Maar na lezing blijf je toch wel met een aantal onbeantwoorde vragen zitten. Die zijn van tweeërlei aard. In de eerste plaats blijven er teveel witte plekken in het feitelijk verloop van Roosevelt's politieke leven. Wat deed hij als gouverneur van New York precies voor de slachtoffers van de crisis? Wat was het meetbare effect van de New Deal-wetten? Hoe gaf FDR na 1941 gestalte aan het beeld van "Dr. Win the War"? Tegenover de vele bladzijden die Lammers wijdt aan verslagen tegenkandidaten als Wendell Willkie zou wat meer aandacht voor de inhoudelijke kant van FDR's presidentschap gerechtvaardigd zijn geweest. In de tweede plaats verschuilt Lammers zich naar mijn smaak wel erg vaak achter een imposante stapel literatuur (van fel pro- tot fel anti-FDR) en vraag je je als lezer af: welk persoonlijke oordeel heeft de auteur over bepaalde aspecten van Roosevelt? Neem zijn houding te Jalta: verkwanselede FDR nu wel of niet Oost-Europa? Voor vriend en vijand is Roosevelt altijd een raadselachtige persoon gebleven. Lammers lost het mysterie niet geheel op. Maar boeiend en leerzaam (vooral wat het politieke bedrijf betreft) is zijn boek van de eerste tot de laatste bladzijde. Ook voor 'rijpere' leerlingen!

Jan van Oudheusden

LITERATUURGESCHIEDENIS

E.v.d.Berg, B.Besamusca (red.), *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (Coutinho, Muiderberg 1992) 141 blz.

In deze bundel staan een aantal bekende en minder bekende Karelromans centraal, dat

wil zeggen al dan niet berijmde teksten uit de volle en late middeleeuwen die een echte of legendarische gebeurtenis uit het leven van koning/keizer Karel de Grote verhalen. In acht korte artikelen worden diverse thema's uit deze zgn. Karelepiek belicht: de rol van de vrouw, van verraders, van het bovenna-tuurlijke. In een inleidend artikel wordt in het algemeen iets gezegd over het genre, terwijl de laatste bijdrage aandacht geeft aan de historische betrouwbaarheid van deze literatuur. Hoewel ook gewezen wordt op anderstalige uitgaven ligt de nadruk toch op het middelnederlandse corpus.

Op de achterkant van de bundel wordt deze thematische aanpak een "originele benadering" genoemd. Hieruit blijkt duidelijk de filologische achtergrond van beide redactoren: voor historici bijvoorbeeld is een dergelijke benaderingswijze niet nieuw. De overige auteurs zijn, dunkt me, ook Neerlandici, hoewel er helaas geen gegevens over hen in het boek staan.

In de eerste paragraaf: Wie was Karel de Grote? stuiten we op een paar merkwaardigheden. Zo wordt gezegd, dat "*we gerust mogen aannemen dat Einhard (in zijn biografie, pb) het beeld van Karel de Grote hier en daar wat geïdealiseerd heeft*". Is het de auteur niet bekend dat Einhard een klassiek voorbeeld heeft gehad en dat daarnaar diverse stereotypieën zijn terug te leiden? Dat Karel "*in een oorlog die 30 jaar duurde*" de Saksen onderwierp lijkt me ook wat vertekend: Karel voerde een aantal veldslagen tegen de Saksen voordat zij zich aan hem onderwierpen. Een vreemde redenering vind ik bovendien: "*In 800 wordt hij door paus Leo III te Rome tot keizer gekroond terwijl hij bij het graf van Petrus ligt te bidden. Volgens Einhard zou hij niet naar de kerk gegaan zijn als hij dat geweten had. Al is deze voorstelling van zaken weinig waarschijnlijk, zij wijst erop dat het initiatief van Leo uitgegaan zal zijn*" (p. 11) Hoe kan een voorstelling van zaken die weinig waarschijnlijk is erop wijzen dat het initiatief toch van de paus is uitgegaan? En nog afgezien daarvan is men in de moderne historiografie van mening, dat er aan Karels hof ook initiatiefnemers te vinden moeten zijn geweest. Een gemis vind ik hier tevens, dat slechts aandacht besteed wordt aan politieke geschiedenis, terwijl Karel toch juist op het culturele vlak zo'n belangrijke rol speelde (vgl. mijn artikel over de Karolingische renaissance in *Kleio* 29, 1988).

Gemeenschappelijke noemer van de meeste bijdragen is uiteraard de nadruk die gelegd wordt op het "tijdgebonden" karakter van de romans: de Karel die we erin tegenkomen is

een 13e-eeuwse vorst, zijn ridders zijn geschetst naar vazallen van koning Filips II Augustus of een andere Franse koning. Ook de sterke familietrouw lijkt sterk geïnspireerd te zijn op de tijd waarin de romans ontstonden. Dat geldt ook voor de tegenstelling christenen - saracenen. Hoewel er in deze periode door de kruistochten daadwerkelijke contacten met moslims bestonden (niet alleen in conflictsituaties) is opmerkelijk dat de saraceense cultuur (in deze romans) een afspiegeling vormt van de eigentijdse feodale verhoudingen. Het vijandbeeld wordt vooral bepaald door het verschil in geloof; de overeenkomsten - die er ook zijn - worden daan de achtergrond gedrongen: de islam wordt als polytheïstische godsdienst voorgesteld.

De slotbeschouwing gaat, zoals gezegd, over de historische betrouwbaarheid van de Karelromans, of liever gezegd het gebrek hieraan. De auteur laat zien, hoe verschillende middeleeuwse schrijvers de epische traditie als bron hebben gebruikt, daarmee aannemende dat deze betrouwbare gegevens bevatten. Aan de andere kant rechtvaardigen de romanschrijvers zelf zich door naar andere, in hun ogen betrouwbare teksten te wijzen.

Tot slot. We hebben hier een boekje voor ons dat een aardige eerste kennismaking kan zijn met een aantal aspecten van de Karelromans. Ik vraag me echter af, of een wat meer interdisciplinaire aanpak verhelderder zou zijn geweest. Nu wordt de historische situatie wat al te zeer vanuit literair perspectief belicht. Het ontbreken van noten vind ik een bezwaar. "Met het oog op de toegankelijkheid" staat er op de achterkant. Integendeel zou ik zeggen: een boek wordt pas echt toegankelijk als de lezer een "controle-apparaat" heeft in de noten.

Wat betreft de schoolsituatie: ik denk dat dit bundeltje wel bruikbaar is, maar dan aangevuld met ander (historisch) materiaal en eventueel een bloemlezing van (vertaalde) teksten.

P. Bange

KLEIO KRANT

KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

De Kleiokrante is een rubriek voor mededelingen en nieuwtjes. Berichten van het VGN-bestuur en de commissies, aankondigingen van conferenties en tentoonstellingen speciaal voor docenten, nieuw lesmateriaal en ingezonden brieven vinden daar hun plaats. In verband met de beschikbare plaatsruimte en het aanbod kan het een en ander enigszins ingekort worden.

Stuur de berichten naar de eindredacteur, Tineke Boggaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.

De uiterste inleverdata zijn voor:

nummer 5, juni, 10 mei;

nummer 6, juli/aug., 14 juni;

nummer 7, september, 30 augustus.

Van deze data kan in noodgevallen afgeweken worden. Dus: heeft u een bericht dat echt nog mee moet, of ziet u aankomen dat u eigenlijk te laat bent, neem contact op met de eindredacteur! Tel. 03408-83576.

Nieuws van het

VGN

bestuur

In het vorige bestuursbericht stond dat de taken van de verschillende leden herverkeveld zouden worden. Dit gaat binnenkort gebeuren. In het komende nummer van KLEIO treft u bij de namen van de bestuursleden op p.2 de nieuwe taakverdeling aan.

Toekomstige activiteiten

Vereningsraad - 18 september 1993
CE-nascholing: Sittard - 23 sept.,

Zwolle - 24 sept., Leiden en Utrecht - 25 sept.

Door een fout in de afspraken met de 'Ridderkerkgroep' valt hun nascholing in Utrecht en die van de RU Leiden samen. Het bestuur betreurt dit. We hadden, lang van te voren, al afspraken gemaakt, juist om samenvallen te voorkomen. Startersconferentie - 4 en 5 november 1993

Jaarvergadering 1994 - 19 maart 1994
VGN/NHG Historicidagen - 3 en 4 november 1994! (Thema: de Opstand)

MAVO/VBO

In april heeft het bestuur een gesprek gehad met het Project Management Basisvorming. Er liggen nogal wat knelpunten, vooral in MAVO/VBO sfeer.

Het bestuur zal de komende tijd veel aandacht besteden aan deze sector. Met name vinden wij het belangrijk dat er bronnenmateriaal komt dat toegankelijk is voor deze categorie leerlingen. Wij hopen ook wat leden-aanwas uit deze hoek te krijgen. Een probleem daarbij is dat de meeste docenten meerdere vakken geven.

Varia

De didactiekconferentie in Woudschoten is een groot succes geworden. Het bestuur dankt de organisatoren voor het vele werk dat verzet is.

Frits Kat heeft overleg gevoerd met Duitse collega's over bronnenpublicaties en het CE-onderwerp 'Duitsland'.

Bij de SLO nam Robert van Oosten afscheid. Hij was veel betrokken bij geschiedenis.

Het vak in de pers

Het bestuur volgt met grote interesse de discussie over ons vak in de kolommen van de NRC.

Basisvorming, nut en waarde van historische vorming, waar moet geschiedenis over gaan, dat zijn thema's die telkens weer naar voren komen.

Tineke Perdeck-Schimmel

CSE-besprekingen 1993

Zoals eerder aangekondigd gaat dit jaar een nieuwe regeling van de CSE-besprekingen van start. De voorzitters van de vergaderingen in de afdelingen zullen eerst voorvergaderen over de antwoorden om wat meer op dezelfde lijn te komen.

Deze bijeenkomst zal plaatsvinden in Utrecht. De voorzitters ontvangen nader bericht van mw A. Biezen.

De normbesprekingen in de afdelingen zullen zijn op 26 mei.

MAVO/LBO

1. Alkmaar: J. Postma Mavo, Gording 124, Hoorn. Tijd: 15.30 u.
2. Amsterdam: SG MDGO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam. Tijd: 16.30 u.
3. Arnhem: Marnixcollege, Gildestraat 1, Ede. Tijd: 15.30 u.
4. Den Bosch: St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch. Tijd: 16.00 u.
5. Eindhoven: geen bespreking, u bent welkom in Den Bosch.
6. Den Haag: SG Westhage, Mient 351, Den Haag. Tijd: 16.30 u.

7. Leeuwarden, Slauerhoffcollege, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (Westeinde). Tijd: 16.30 u.
8. Rotterdam: Roncallimavo, Tattistraat 3-5, Rotterdam Alexanderpolder. Tijd: 16.30 u.
9. Utrecht: College Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht. Tijd: 16.00 u.
10. Zwolle: Van der Capellen SG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord. Tijd: 16.30 u.

HAVO/VWO

Tijd: VWO 16.30 - 17.45 u.

HAVO 17.45 - 19.00 u.

tenzij er een andere tijd is vermeld!

1. Alkmaar: SG West-Friesland, Messchaertstraat 5, Hoorn.
2. Amsterdam: SG MDGO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam.
3. Arnhem: Chr. Streeklyceum, Bovenbuurtweg 1, Ede.
4. Nijmegen: Canisiuscollege Mater Dei, Berg en Dalseweg 207, Nijmegen (VWO en HAVO om 16.30 u.)
5. Den Bosch: St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch.
6. Breda, O.L. Vrouwlyceum,

Paul Windhausenweg 11, Breda.

7. Eindhoven: Anton van Duinkerkecollege, Locht 117, Veldhoven.
8. Goes: Willibrordcollege, Fruitlaan 3, Goes.
9. Groningen: Zernikecollege, Helperbrink 30, Groningen.
10. Den Haag: 1e VCL, Van Stolkweg 35, Den Haag.
11. Haarlem: Spaarnelyceum, Zwemmerslaan 2, Haarlem.
12. Heerlen: Kath. Gymnasium Rolduc, Graaf Saffenburgweg 15, Kerkrade (VWO - 16.00 u., HAVO - 17.00 u.).
13. Hengelo: Twickelcollege, Woolderesweg 130, Hengelo.
14. Leeuwarden: Slauerhoffcollege, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (Westeinde).
15. Maastricht: zie bij Heerlen.
16. Rotterdam: St. Laurenscollege, Voorhout 100, Rotterdam.
17. Utrecht: OSG Schoonoord, Driebergseweg 10, Zeist.
18. Zutphen: Baudartiuscollege, Isendoornstraat 1, Zutphen.
19. Zwolle: Van der Capellen SG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord.

De VGN-didactiekconferentie van 26-27 maart in Woudschoten

Structuurbegrippen en vaardigheden toegepast op het CE-onderwerp Duitsland 1871-1990

Er waren zo'n zeventig docenten geschiedenis en staatsinrichting aanwezig tijdens de Didactiekconferentie van de VGN. In het, in Amsterdamse school-stijl gebouwde, conferentieoord Woudschoten te Zeist vonden zij een goed onderkomen.

Het thema van de conferentie, die geopend werd door de vice-voorzitter van de VGN mw. T. Perdeck-Schimmel, betrof de structuurbegrippen en vaardigheden van het nieuwe centraal examen in het algemeen en van het onderwerp 'Duitsland' in het bijzonder.

Na de lezing van prof. W.J. van der Dussen werden relativerende woorden gewijd aan deze structuurbegrippen en vaardigheden als *'feiten zijn in feite slechts uitspraken over feiten'*. Dat de structuurbegrippen en vaardigheden geen revolutionaire veranderingen hoeven te brengen in de alledaagse praktijk van de geschiedenis toonde H. Bartman aan met zijn lessenoverzicht over het Oude Egypte.

Na de lunch werd het examenthema in vier werkgroepen aan de orde gesteld. Mw. Rood en de heren Kroesen, Verstaen, De Vries en Wester hadden veel bronnenmateriaal ter voorbereiding verzameld en hanteerbaar gemaakt.

Om zes uur werd een voedzame maaltijd genuttigd, waarna de klassieke film *Der Untertan* (1951) naar de roman van Heinrich Mann op video werd vertoond. Helaas liet de geluidskwaliteit van deze niet ondertitelde film veel te wensen over, maar gelukkig was er een door H. van Duysen bijgeleverde schriftelijke analyse van buitengewone kwaliteit.

Op zaterdagochtend werd de conferentie voortgezet met de presentatie van een onversneden primaire bron: een propagandafilm van de DNVP uit 1928. In zijn stilzwijgen een bijzonder welsprekende, maar geen eenvoudige bron. De presentatie werd verzorgd door de heren Slot en Pet van de Stichting Film en

Wetenschap in Amsterdam. Het is hun bedoeling om uit elke periode van de stofomschrijving één relevante film van circa 15 minuten, voorzien van ondersteunend lesmateriaal, voor een redelijk bedrag te koop aan te bieden (nadere mededelingen volgen later in KLEIO).

Onder leiding van de heren Bouwman, Van Duysen, Kroesen en Roest vonden er tijdens de werkgroepen weer boeiende ontmoetingen plaats. In de algemene evaluatie bleek dat de formule van de conferentie volledig aan de verwachtingen heeft voldaan en hopelijk zal een dergelijke opzet in de toekomst herhaald worden.

De conferentie vond haar bekroning in de stimulerende lezing van prof. J.C. Hess over 'Duitslands moeilijke weg naar de democratie 1871-1990'. Hij betoogde dat de democratie in Duitsland, die in eerdere perioden geen of weinig kans tot rijping had gekregen, na 1945 diep wortel heeft geschoten. *'Alleen weet de helft van de Nederlandse jongeren dat nog niet'*, getuige het resultaat van een onderzoek naar de kennis van Nederlandse jongeren over Duitsland (het rapport 'Bekend en onbekend' uitgegeven door Instituut Clingendael in Den Haag). Hier ligt zijns inziens duidelijk een taak voor de geschiedenisleraar.

De heer J.G. Raven, die het gehele verloop van de conferentie perfect in de hand wist te houden en de onderdelen van het programma op spirituele wijze aan elkaar wist te verbinden, kon ook hier een raviaanse conclusie trekken:

'Als ooit structuur in de Duitse geschiedenis is aangebracht, dan is het nu wel gedaan door professor Hess: drie kerntaken, vier krachtvelen, vijf tijdperken, drie pilaren, wisselbaden, stoorzenders, schurken en helden passeerden de revue'.

Als 'versiering van het behang' werden aan het slot van een geslaagde conferentie de certificaten uitgereikt.

Jan Berghuis en Peter Hoek

'Geschreven berichten'

Expositie in Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Tot 1 juli is een tentoonstelling te zien van dagboeken en brieven, die in de oorlog in Westerbork zijn geschreven. Daar zijn heel bekende bij: *In Depot* van Philip Mechanicus - de expositie is ingericht naar aanleiding van het verschijnen van zijn biografie -, *Het denkende hart van de barak* van Etty Hillesum, de door Leo Kok geïllustreerde brief van Bob Cahen *Ergens in Nederland* (in 1988 door het Herinneringscentrum uitgegeven) en onbekende dagboeken, brieven en briefjes, die illegaal naar buiten gesmokkeld werden. Ze geven een goed beeld van het leven in een dwanggemeenschap. Zoekt u bronnen voor leerlingen en wat inspiratie om les te geven over een kamp als Westerbork, dan zou u deze expositie moeten zien. De nadruk valt op Philip Mechanicus, journalist van het Algemeen Handelsblad en in 1944 omgekomen, die zijn gevangenschap heeft beschreven *'alsof ik als officieel reporter een schipbreuk versla'*.

Herinneringscentrum Kamp Westerbork
Oosthalen 8
9414 TG Hooghalen.
Geopend: op werkdagen van 9.30 - 17.00 u., op zaterdag en zondag van 13.00 - 17.00 u.

Anne Frank Kranten 1993

Er zijn twee nieuwe Anne Frank kranten verschenen, een 10+ versie en een nummer voor oudere leerlingen. Het zijn schitterend uitgegeven publicaties, rijk geïllustreerd en in kleur.

De 10+-krant behandelt racisme en vervolging toen en nu. Met korte artikelen over Anne en andere joodse kinderen (in Duitsland), de jodenvervolging, vluchtende kinderen voor 1940 en nu, vooroordelen en mensenrechten komen ook de actuele problemen, die iedereen van de TV zo langzamerhand steeds beter kent, dichtbij huis. Ook bevat de krant een boekje met vragen en opdrachten en richtlijnen voor het maken van een werkstuk.

Nationalisme in Europa is bestemd voor oudere leerlingen. Ook hier korte artikelen, over Anne Frank, sport en propaganda (de Olympische Spelen in Berlijn in 1936), hedendaags nationalisme in Europa en de problematiek van het hebben van meer dan een vaderland of moedertaal. Hoe u in de klas met dit materiaal werkt wordt aan uw eigen initiatief overgelaten; in principe zijn de artikelen vanuit probleemstellingen geschreven en geven zij zeker aanleiding tot discussie.

De kranten kunnen besteld worden bij de NBLC, Postbus 93054, 2509 AB Den Haag, tel. 070-3141800. Ze kosten f2,50 per ex., minimum afname 10 stuks. Er komen nog verzendkosten bij.

MAN-APE APE-MAN

Pithecanthropus in het Pesthuis in Leiden

In het Nationaal Natuurhistorisch Museum in het pesthuis van Leiden is van 15 mei t/m 31 oktober een tentoonstelling te zien over de evolutie van de mens in het licht van de meest recente ontdekkingen. Precies honderd jaar geleden vond de Nederlandse onderzoeker Eugène Dubois op Java temidden van duizenden andere fossielen enkele

resten van het wezen dat volgens hem de 'missing link' tussen de mensaap en de mens was, de rechtopgaande aapmens, Pithecanthropus erectus. Later werden er meer vondsten gedaan, waaronder een volledig skelet. Tegenwoordig wordt de Pithecanthropus beschouwd als een volwaardig mens. Men gelooft allang niet meer dat de mens uit de mensaap is voortgekomen. Wel is er een duidelijke verwantschap, met name met chimpansee en gorilla.

Op de tentoonstelling wordt ingegaan op de wetenschappelijke stand van zaken en bezoekers kunnen door allerlei eigen activiteiten wat meer te weten komen van aspecten van de prehistorie.

Voor de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het VO is er een speciaal programma. Misschien leuk om het schooljaar van een brugklas mee te beginnen.

Voor informatie over de tentoonstelling (hij is nu nog niet geopend, dus er valt weinig over te zeggen) en het schoolprogramma kunt u terecht bij de Educatieve Dienst van het museum, Postbus 9517, 2300 RA Leiden. Tel. 071-143844 (tst. 318 - de heer Ahrens).

teleac

De opkomst van het Verre Oosten

Vanaf zondag 23 mei zendt de Teleac een serie van tien TV-programma's en vier radiouitzendingen uit over politieke en economische ontwikkelingen in de afgelopen 150 jaar in Zuidoost- en Oost-Azië. Centraal staat de vraag naar de oorzaken van de uiterst snelle economische groei, de invloed hiervan op de relatie met Westerse landen en op de onderlinge verhoudingen. Tevens komt de rol en de positie van de VS expliciet aan de orde.

Zoals gebruikelijk verschijnt bij de serie een studieboek. Het is geschreven door Frank Gibney, die jarenlang in Zuidoost-Azië woonde en werkte. Thema's die hierin aan de orde komen zijn ondermeer: het conflict tussen Oost en West om de zeggenschap op politiek en economische terrein, moderniteit versus traditie in de Aziatische staten en de problemen met democratie en het politieke gezag in het algemeen in relatie met de economische groei. Prijs f49,90.

De uitzendingen zijn op TV 2, vanaf 23 mei op zondagavond van 22.20-23.20 u. De radioprogramma's worden uitgezonden op het 5e net vanaf donderdag 17 juni van 12.30-13.00 uur.

Milieugeschiedenis voor Kampenaren

Milieugeschiedenis is bij uitstek een onderdeel van het vak dat met allerlei plaatselijke en regionale voorbeelden tot leven gebracht kan worden en leent zich daarom goed voor de invulling van het basisvormingkerndoel 'leerlingen kunnen eenvoudig onderzoek verrichten naar historische gebeurtenissen en ontwikkelingen op

sociaal-economisch of cultureel gebied in de eigen omgeving'. Probleem is vooral om aan goed lesmateriaal te komen en te weten hoe daarmee om te gaan. Voorlopig blijft het zoeken in plaatselijke publicaties, waarin iets bruikbaar kan staan.

Deze publicatie lijkt dergelijk materiaal te leveren. Het is de doctoraalscriptie *Hinderwet en leefklimaat in Kampen, 1875-1940* door Ronald Prins. Op 2 april kreeg hij de Net Werk Prijs 1993, de eerste keer dat de stichting Net Werk een prijs uitreikte voor een studie op het gebied van de geschiedenis van milieu en hygiëne. In de scriptie wordt aandacht geschonken aan de gevolgen van diverse vormen van bedrijvigheid voor het milieu en het leefklimaat in het verleden: lawaai, stank, brandgevaar, vervuiling, vele stukken in het Gemeentearchief van Kampen zijn eraan gewijd.

De auteur (R. Prins, 2e Ebbingestraat 10, 8261 VV Kampen) verkoopt zijn scriptie zelf, prijs f35,- (exclusief f6,- verzendkosten). In de openbare bibliotheek zal het boek ook wel op te vragen zijn.

KPC en basisvorming

De komst van de basisvorming heeft het probleem van de methodekeuze een nieuwe dimensie gegeven. Ook als u tevreden was over de gebruikte boeken, moet er toch gekeken worden of zij nog wel voldoen aan de eisen in de kerndoelen. Om geschiedenisdocenten te helpen bij het kritisch bekijken van de

gebruikte methode en/of het zoeken van iets nieuws heeft het KPC een leidraad uitgegeven, de *Werkbundel Methodekeuze Basisvorming*, die ruime informatie geeft over de eisen die u moet stellen in verband met de basisvorming en uw eigen methode van lesgeven, het maken van een 'profiel' van de gewenste methode en de selectie. Tevens bevat de werkbundel uitgebreide informatie over recente literatuur met betrekking tot de basisvorming en de verschillende bestaande methodes en een veelheid aan handige adressen (van de onderwijsverzorgende instellingen en lerarenopleidingen uiteraard, naar ook van de uitgevers, waar uw beoordelingsexemplaren vandaan moeten komen).

Doe uzelf niet tekort en bestel deze *Werkbundel methodekeuze basisvorming geschiedenis en staatsinrichting* bij het KPC (Postbus 482, 5201 AL Den Bosch, bestelnummer 2.450.81)! Hij kost maar f7,50 (excl. porto).

Transparant

Themanummer Verzuiling

Nummer 2 van de 4e jaargang van *Transparant*, het orgaan van de Vereniging Christen-Historici, is gewijd aan verzuiling en isolement van de gereformeerden in de Nederlandse samenleving in de 19e en 20e eeuw. Het interessante nummer bevat korte en over het algemeen zeer leesbare artikelen over allerlei (wetenschappelijke) aspecten van de verzuiling in eigen kring. Ook is eruit op te maken hoe de moderne christen-historicus/leraar denkt over geschiedenis en geschiedsonderwijs. Ondanks alles heeft

Het liberale monster bedreigt meer en meer onze scholen.

In Gods kracht den strijd aangebonden! Voorwaarts!

voor haar/hem de vrijheid die de basisvorming toch ook met zich meebrengt, veel te bieden. Men praat niet over al het vervelende, vermoeiende en ergerniswekkende wat basisvorming 'is', maar over 'gouden

kansen ... voor vernieuwing vanuit het evangelie'.

U kunt het themanummer bestellen door f12,50 over te maken op postgiro 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH te Sint-Maartensdijk.

In memoriam dr. Pieter van der Meulen

Op 4 maart jongstleden overleed op twee-en-tachtigjarige leeftijd dr. Pieter van der Meulen, lid van verdienste van de VGN. Voor oudere leden is hij geen onbekende en zij zullen zijn naan onmiddellijk verbinden met de beoefening van de geschiedenisdidactiek.

Van der Meulen groeide op in een onderwijsmilieu, vader en grootvader waren werkzaam in het lager onderwijs. Zelf koos hij na zijn gymnasiumstudie voor de theologie en was hij enige tijd werkzaam als doopsgezind predikant. De al aanwezige historische belangstelling kreeg echter de overhand. In 1949 deed hij zijn doctoraal examen geschiedenis. Hij was al in 1947 tot doctor in de godgeleerdheid gepromoveerd op *De wording der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit*. Intussen was hij reeds werkzaam als docent geschiedenis in Heerlen en later aanvaardde hij een betrekking aan het Stedelijk Gymnasium in Utrecht. Hij sloot zijn loopbaan af als docent didactiek van de geschiedenis aan de RU te Utrecht.

Vanaf de jaren vijftig was Van der Meulen actief in de VGN. Wij komen zijn naam tegen als lid van de Doelstellingencommissie, als lid van de KLEIO-redactie, als lid van de Didactiekcommissie, als lid van de Eindexamencommissie en last but not least als lid van het VGN-bestuur. Met recht een lid van verdienste.

Naast en in zeker opzicht ook voortvloeiende uit zijn VGN-activiteiten was hij voorzitter van een belangrijke vernieuwingscommissie als de CEGES (de commissie die moest nagaan in hoeverre een schriftelijk examen geschiedenis en staatsinrichting mogelijk zou zijn) en was hij vice-voorzitter van de Commissie Modernisering Leerplan

Geschiedenis en Staatsinrichting (de CMGLS).

Zijn otium, hem toegekend in 1976, was welverdiend. Zijn verdiensten werden ook gewaardeerd. Het blijkt uit het hem aangeboden liber amicorum (een speciaal nummer van KLEIO, 1976/3) en een bundel artikelen van zijn hand, die eerder in de jaren 1967-1973 gepubliceerd waren in KLEIO.

Deze bijdragen handelen over de zin en onzin van doelstellingen voor het vak geschiedenis en namen als die van Elton en Rohlfes, om twee uitersten te noemen, duiken hier op. Verder lezen wij over semi-concentrische methoden, de toetsing van historische kennis, de relatie tussen geschiedenisleerstof en de leeftijd van leerlingen, en de nog altijd actuele discussie over geschiedenis als leer- of doe-vak. Van der Meulen, zeker geen man van extremen, wenste beide elementen recht te doen. Maar zijn bewerking van de Duitse bundel geschiedenisverhalen tot *Slingerpaden door de Historie. Prehistorie en Oude Geschiedenis* laat wel zien dat het verhaal voor hem grote betekenis had.

Jammer dat er nooit vervolgdelen zijn verschenen.

Van der Meulen behoorde tot die didactici die de geschiedenisdocenten kennis lieten maken met nieuwe zienswijzen op het geschiedenisonderwijs (ik denk alleen maar aan het introduceren van de gedachte van een centraal schriftelijk toetsing). De wijze waarop hij dit deed, in leesbare stijl, niet zonder ironie en relativering, gaf hem onder de didactici een eigen plaats. Het maakt ook voor de hedendaagse geschiedenisdocent een kennismaking met zijn geschriften de moeite meer dan waard.

Piet van Hees

GESCHIEDENIS IN DE PERS

Beter laat dan nooit!

De laatste maanden verschijnen op de opiniepagina van NRC/Handelsblad artikelen en ingezonden brieven, waarin de auteurs hun mening laten horen over allerlei aspecten van geschiedenis en geschiedenisonderwijs. Berichten over de basisvorming, het nieuwe examen, de profielen van de tweede fase, hebben klaarblijkelijk nu zo langzamerhand ook anderen dan de rechtstreeks betrokken geschiedenisdocenten aan het denken gezet. Om de niet-NRC-lezers - per slot van rekening zijn er ook andere kwaliteitskranten - op de hoogte te brengen en u op te zwepen ook eens uw gedachten over het een en ander te ventileren in de kolommen van KLEIO volgt hier een samenvatting van enkele bijdragen.

'Sint Bavo'

Op 18 maart spuide prof. dr. H.L. Wesseling zijn gal over de basisvorming. Dat historische vaardigheden en kerndoelen het grote overzicht gaan vervangen vervult hem met afgrijzen. Hij merkt op dat, nu toepassingsmogelijkheden van schoolse kennis meer aandacht moeten krijgen, het voor geschiedenis gaat uitlopen op bestaansverhelderende historische vorming en vervolgt:

'De lippendienst aan de 'vermaatschappelijking', de 'toepassingsgerichtheid' en de 'eigen betrokkenheid' van de leerling, heeft geleid tot een zeer sterke 'actualisering' van de leerstof. De lijst van kerndoelen is niet chronologisch, maar thematisch opgezet en geeft dus niet duidelijk aan hoeveel aandacht de verschillende perioden van de geschiedenis (oudheid, middeleeuwen etc.) moeten krijgen. Men kan dit echter zonder veel moeite afleiden uit het overzicht van de met name genoemde onderwerpen. Daar vinden wij bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog, De Koude Oorlog, de moderne massacultuur, De Noord-Zuidverhouding en dergelijke..... Driekwart van de geschiedenislessen gaat dus over de laatste tweehonderd jaar. De overige meer dan tweeduizend jaar zullen in de eerste paar maanden van de brugklas worden behandeld.

Het is mogelijk dat dit onderwijs bestaansverhelderend is, maar met geschiedenis heeft het niet veel meer te maken.'

Tachtigjarige oorlog? Nooit van gehoord

Is er nog geschiedenis na de basisvorming?

Dat is een vraag die behalve prof. Wesseling zich nog meer mensen gesteld hebben. Misschien om de problematiek duidelijk te stellen, - de basisvorming biedt, behalve een voor menigeen onaantrekkelijke en tendentius jargon en afbraak van dierbare leerstof, toch ook ruime mogelijkheden om in de toekomst iets goeds op te bouwen - verscheen op 26 maart een discussietje tussen J.C.M. Greep, destijds voorzitter van de Commissie Basisvorming, en prof. dr. J.C.H. Blom.

'De nieuwe kerndoelen zijn een voorbeeld van een document zoals het niet moet' aldus Blom. 'De overmatige aandacht voor de 20e eeuw is ongelukkig. Leerlingen krijgen zo een vreemd beeld van de geschiedenis. In de tweede plaats ligt het accent op - in eigenaardig jargon omschreven - vaardigheden die de aandacht afleiden van wat voorop moet staan: elementaire kennis van het verleden.' J.C.M. Greep ziet het probleem wel, maar verklaart dat de commissie zich moest houden aan het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, dat stelt dat het onderwijs moet aansluiten bij wat nu gebeurt. Verder vindt Greep het leren van vaardigheden juist van groot belang:

'Natuurlijk, kennis staat voorop, maar hoe wordt die verworven? Dat kun je doen door uit je hoofd te leren, maar ik heb meer vertrouwen in vaardigheden: kennis verwerven door 'zelfontdekkend te leren'.

Blom: *'De kerndoelen zijn veel te ambitieus. Ze geven minimumeisen aan voor alle leerlingen tussen de 12 en 14 à 15 jaar, ook voor hen die zitten op wat wij vroeger de ambachtsschool noemden. In mijn kerndoelen zou de eenvoudige hoofdlijn zijn: 'Waarom geven we het vak geschiedenis? Omdat we willen dat zoveel mogelijk mensen een zekere kennis van het verleden hebben. Waar ze later iets mee kunnen, zodat ze de krant beter begrijpen. En daarvoor moet je ontzettend diep vele eeuwen teruggaan.'*

Volgens Greep is dit illusie-politiek. Zoiets was misschien mogelijk in de periode voor de Mammoetwet, toen je van de eerste tot en met de zesde klas vier uur geschiedenis per week kreeg. Je kunt nu beter een paar

onderwerpen goed uitdiepen, zodat leerlingen het wezen van het vak geschiedenis in de gaten krijgen. Dat vindt Blom niet. De functie van het vak is het aankweken van algemene ontwikkeling.

Greep: 'Dit idee is onderwijskundig achterhaald ... Kennisverwerving is óók nodig, maar uitsluitend memoriseerbare kennis is de leerling over drie maanden vergeten. Dat is de manier waarop wij vroeger les kregen'.

Blom: 'Ik heb genoten van de manier waarop ik les kreeg. Laat ik dat vaststellen... Wat je nu krijgt is kunstjes met bronnen - meer niet. De leerling kan zelf geen bronnen duiden. Daar is veel voorkennis voor nodig. Je kunt beter een verhaal vertellen en

wat je vastlegt in kerndoelen. We praten hier over wat de overheid voorschrijft. Dan moet je niet vastleggen hoe de lessen eruit moeten zien: of de leraar in de klas vaardigheden aanleert of dat hij zijn leerlingen met een mooi verhaal boeit. De methode hoort tot de vrijheid van onderwijs ...'

Overigens besloten de heren deze discussie eensgezind: dat in de bovenbouw van Havo en Vwo geschiedenis grotendeels gaat verdwijnen is geschikt. De toekomstige elite heeft een belangrijke dosis geschiedenis nodig om maatschappelijk te kunnen functioneren.

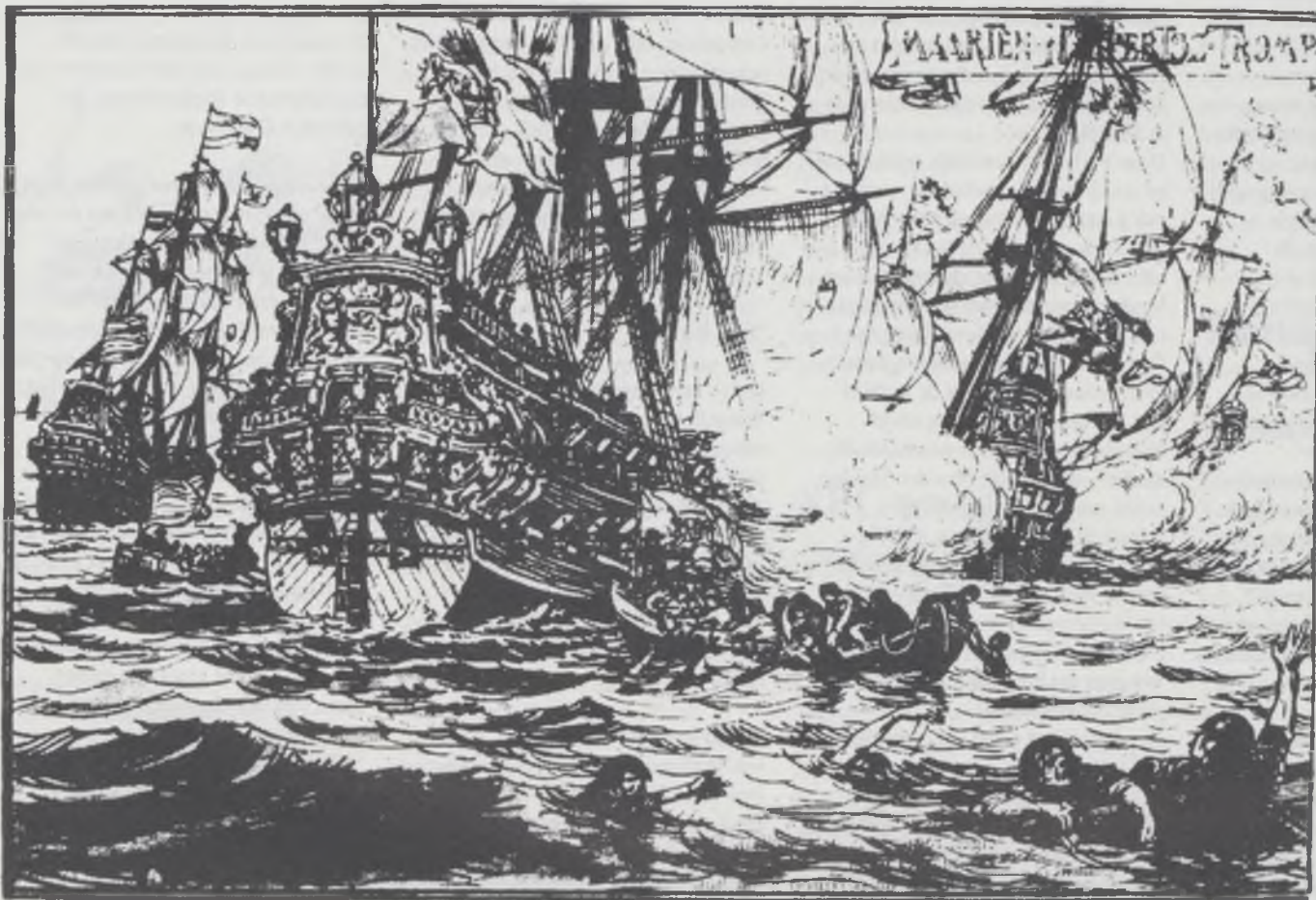
leerlingen, want een klas vol Blommen is niet iedereen gegeven:

'De basisvorming voor het vak geschiedenis en staatsinrichting is een stap in de goede richting. De leerlingen leren meer vaardigheden beheersen. Daarnaast biedt het vak nog te veel overbodige ballast voor kinderen in het LBO-gebied. En dat is wat menig hoogleraar over het hoofd ziet. Die heeft in zijn gedachten een kleine klas vol geïnteresseerde leerlingen, die een heel lesuur geconcentreerd kunnen luisteren. En dat kunnen LBO-leerlingen niet. Hun concentratieboog is kort.... Het vak geschiedenis en staatsinrichting moet de leerlingen vooral laten zien in

de zienswijze op de wereld die de studie van de geschiedenis aankweekt.' Hij betreurt het dat de vakwereld zo laat in het geweer is gekomen. Hoewel dat misschien niet zo erg is. De regering laat zich niet adviseren door geschiedschrijvers, maar door sociologen.

'Geschiedenis is niet onmisbaar'

Bastiaan Bommeljé, redacteur van NRC/Handelsblad en van huis uit historicus, vraagt zich af of de hooggeleerde bekommernis hout snijdt. Geschiedenis is volgens de hooggeleerden onmisbaar voor een beschaafd bestaan. Maar deze utilita-

'Het geuzenbloed klopt Tromp en zijn janmaats door 't hart.' Tekening C. Jetses uit Toen en nu. (Foto NRC Handelsblad / Maurice Boyer).

dat aan de hand van bronnen illustreren'.

Greep: '...De slechtste vorm van leren is memoriseren. Er zijn andere vormen van lesgeven, waardoor er meer beklift. Stel, jij gaat de 80-jarige oorlog uitleggen, dan begin je bij het aftreden van Karel V...'

Blom: 'Nee, ik begin bij de Prehistorie.'

Greep: 'Niet waar, want je komt een derde klas binnen. Je vertelt je verhaal in 45 minuten en de volgende keer ga je verder. Ik zou ook met een verhaal beginnen, maar dan van twintig minuten. Langer luisteren leerlingen toch niet, dat is bewezen. Daarna laat ik ze twintig minuten gestructureerde opdrachten uitvoeren en die gaan we vervolgens bespreken...'

Blom: 'Je moet bescheidener zijn in

Reacties

In dit gesprek kwam een aantal zaken naar boven om op door te borduren en op heel verschillende manieren!

Al de volgende dag reageerde BK ironisch op het verlies van de algemene ontwikkeling en het memoriseren:

'Mocht u, lezer, zich prachtige vertellingen van uw leraar herinneren, of de passie waarmee hij Oldenbarneveldt uitilde boven de bescheiden aandacht die de raadspensionaris in het gereformeerde schoolboekje kreeg, wel, dan is dat goed mis.

Zowel met u als met die leraar uit uw herinnering, want u werd uitgeleverd aan willekeur...'

En G. Jager kwam op voor LBO-

welke maatschappij ze opgroeien.

Hoe kan het dat de maatschappij vandaag de dag zo is? Ook moet je de kinderen laten zien in welke tijd hun ouders en hun grootouders zijn opgegroeid. Dat is nuttig voor LBO-leerlingen, daar kunnen ze hun voordeel mee doen.'

H.A. van Wijnen, vast columnist in de NRC, ging in op de waarde van het geschiedenisonderwijs: hij citeert Geyl daarbij, die schreef in zijn Verzamelde Opstellen (deel 3, p.32): 'Verdraagzaamheid, openstaan voor het andere, voor ons vreemde verschijnselen, geaardheid en denkbeelden. Zonder daarom ons eigen standpunt prijs te geven, zonder afstand te doen van de scherpste, onmeedogendste nuchterheid. Dat is

ristische opvatting van geschiedenis is in wezen doortrokken van hetzelfde moralisme, hetzelfde optimisme en hetzelfde misverstand als de basisvorming. Iedereen wil de wereld door middel van geschiedenis verbeteren.

Dat kan niet volgens Bommeljé.

'Vorig jaar nog verscheen het polemische boek 'De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse' van de jonge Belgische historici Tom Verschaffel en Jo Tollebeek. Hierin wordt op overtuigende wijze de utilitaristische drogreden in verband met het verleden ontrafeld. Geschiedenis die zich op het heden richt (om dat 'beter' te maken of om de toekomstige elite bepaalde 'waarden' mee te geven) is

helemaal geen geschiedenis, betogen de twee, maar verhulde politiek of wereldoriëntatie in een net jasje. Geschiedenis is in essentie autonoom en de historische interesse heeft geen andere verdediging nodig dan het verleden zelf. Er is dus geen enkel dwingend verband tussen de studie van het verleden en enig handelen, inzicht of maatschappelijke opstelling in het heden. ...

De conclusie is duidelijk:

Geschiedenis is een 'nutteloze' discipline. Ze heeft geen directe functie waaraan zij een doel of belang ontleent. Geschiedenis vindt haar bestaansrecht eenvoudigweg in het feit dat mensen belang stellen in het verleden en dorsten naar kennis van voorbije dingen.... Geschiedenis is in het dagelijks leven nimmer onmisbaar - het tegendeel te denken is absurd. Het is soms nuttig bepaalde dingen over het verleden te weten, voor politici, voor televisiekijkers, voor journalisten, maar dat heeft alles te maken met oriëntatie op de huidige wereld, en niets met geschiedenis omwille van het verleden zelf.'

Tot zover Bommeljé.

Het is maar de vraag of je bij leerlingen met een dergelijke opvatting aan mag komen. Is de essentie van onderwijs niet dat je daarvan iets leert?

Aan de andere kant verklaart Bommeljé hiermee misschien wel de interesse voor geschiedenis die zeker bestaat en heel andere kanten uitgaat dan het geschiedenisonderwijs. Een van de briefschrijvers verklaarde bijvoorbeeld dat hij zijn geschiedkundige kennis op latere leeftijd had aangekweekt toen hij het leuk was gaan vinden om erover te lezen. Dat gedoe op school was niet zo bij hem blijven hangen.

Op het artikel van Bommeljé reageerde F.W. Boterman eind april onder het motto: 'de belangeloze belangstelling voor het verleden, hoe enthousiast ook gebracht, draagt het gevaar in zich uit te lopen op een vorm van escapisme'.

Kennis van het verleden is onmisbaar

'Een van de vragen die Tollebeek en Verschaffel niet beantwoorden is hoe de historische interesse zelf is veranderd in de tijd waarin deze ontstaat. Hoe kan een historicus los van zijn historische bepaaldheid en de sociaal-culturele dimensies van zijn eigen leefwereld naar het verleden kijken? Niemand zal ontkennen dat motieven die voortkomen uit het heden hierin een rol spelen. Het zijn en waren juist de grote historici die uit een sterke

betrokkenheid bij hun eigen tijd hun werk hebben geschreven.

Een tweede argument is dat Tollebeek en Verschaffel, en in hun voetspoor Bommeljé, niet uitleggen hoe het verleden doorwerkt in het heden. ... Die doorwerking geldt niet alleen voor individuele gevallen (hoeveel mensen worden niet achtervolgd door pijnlijke herinneringen aan vroeger), maar deze beïnvloeding geldt zeker ook voor collectieve entiteiten als naties en sociale groepen die zich nog steeds beroepen op collectieve herinneringen of tradities om hun eigen posities te legitimeren, hun identiteit vast te stellen of de geschiedenis willen gebruiken om politieke doeleinden te verwezenlijken.... De gecompliceerde politieke en militaire situatie in ex-Joegoslavië spreekt in dit verband boekdelen.

... Een derde tegenargument is dan ook dat een historicus geëngageerd kan zijn met een bepaald actueel onderwerp en op grond daarvan gaat kijken hoe het in het verleden is toegegaan'.

Verder gaat Boterman in op de kwestie van de 'waarden', ook in het hedendaagse onderwijs een netelige zaak. De vraag is of men zich van een moreel oordeel moet of kan onthouden. Als men dat van geschiedbeoefening eist, zoals Tollebeek en Verschaffel doen, komt het erop neer dat alles na 1900 op het moment niet voor bestudering in aanmerking komt. Maar:

'Het is echter bij uitstek de twintigste eeuw die toont hoe dwingend het verband is geweest tussen de studie van het verleden en enig handelen, inzicht of maatschappelijke opstelling in het heden'.

De geschiedwetenschap moet die relatie helpen duidelijk maken en niet aan de kant staan. In die zin is geschiedenis onmisbaar'.

Waarmee ik deze bloemlezing wil afsluiten.

Tineke Bogaerts-Stoopman

• ACTUEEL •

**Racistische partijen in West-Europa
Tussen nationale traditie en
Europese samenwerking
(Frank Elbers en Meindert Fennema)**
176 pag.; ISBN 90 6473 283 3

- f 27,50 -

Recente ontwikkelingen van racistische partijen in Nederland, België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Engeland en Zweden. Beknopt en actueel! Hoe zijn zij georganiseerd en wie vormen hun achterban?

Wat zijn hun strategieën en belangrijkste programmapunten? Wie stemmen er op racistische partijen? Wat betekenen begrippen als racisme, facisme, rechts-extremisme en nationalisme?

Te bestellen bij Stichting Burgerschapskunde
(071 - 121841) of via de boekhandel.

**STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE**
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Postbus 349, 2300 AH Leiden.

ERVAREN LERAAR

Na een verblijf van 17 jaar in Denemarken zoek ik nu een baan in het HBO/VO in Nederland.

Opleiding: drs. geschiedenis en internationale betrekkingen (RU Groningen 1971)

Bevoegdheid: 1e graads geschiedenis/staatsinrichting en maatschappijleer, cultuurgeschiedenis en educatie

Ervaringsgebied: Europese Hogeschool, Internationaal Kursuscentrum, bedrijfsleven, EG, Volwasseneneducatie, Middelbare Economische Opleiding

Talenkennis: Zweeds, Noors, Deens, Engels, Duits.

Burgerlijke stand: gehuwd, 4 kinderen.

Ondergetekende is gaarne bereid om meer uitvoerige informatie te geven. Ook sta ik altijd klaar om een bezoek af te leggen op uw school.

Drs. Henk Hofma
Kobmandsgarden 17
4130 Viby Sj.
Danmark
Tel. 09 - 454 239 51 57

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

Een serie schoolboeken voor het geschiedenisonderwijs in Atheneum 4, 5 en 6 en HAVO 4 en 5. De boeken zijn van een in de nieuwe Examenregeling gesuggereerde omvang, ontwikkeld om uw leerlingen, middels klassikaal-frontale lessen, via een lesmethode met wat meer zelfwerkzaamheid in de les, of door zelfstandige studie in de vorm van een scriptie of mondeling, voor te bereiden op het Schoolonderzoek. Elk deel gaat vergezeld van een Docentenhandleiding en vier daarbij behorende Schoolonderzoeken voor de verschillende schooltypen.

1 De Franse Revolutie

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 01 0

ISBN 9072808 04 5

2 De Republiek in de Gouden Eeuw

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 02 9

ISBN 9072808 03 7

3 Rusland tussen Traditie en Verandering

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 05 3

ISBN 9072808 04 6

4 Wachten op Columbus

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 06 1

ISBN 9072808 07 X

Uitgeverij TACITVS

Postbus 361

1600 AJ Enkhuizen

Telefoon 02280 - 17030